

AJALOOLINE AJAKIRI

N° 2 **1931**
KÜMNES **AASTAKÄIK**

T O I M E T U S

P. TREIBERG
PEATOIMETAJA

H. KRUS / O. LIIV / M. SCHMIEDEHELM

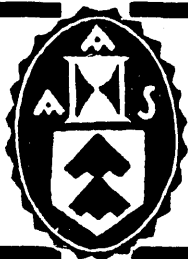
S I S U :

	Lk.
Karl XI talupoegadekaitse põhialuste väljakujunemine Liivimaal a. 1681—1684. II. J. Vasar	65
Jooni taaniaegse Saaremaa agraarajaloost. II. E. Blumfeldt	78
Akadeemiline Ajaloo-Selts 1930./31. aastal. H. Kleis	100
Riigi Keskarhiiv 1930./31. eelarve-aastal. O. Liiv	119
Varia	123

AJALOOLINE AJAKIRI

1931

№ 2

II VEERAND

TARTU

Karl XI talupoegadekaitse põhialuste välja- kujunemine Liivimaal a. 1681—1684.

II.

Need kogemused, mis Liivimaa reduktsioonikomisjon omandas mõisate väljarentimisel ja väljarenditud mõisate tulunduslikul valitsemisel, määrasidki nüüd talupoegade kaitse küsimuse lahendamise. Reduktsioonikomisjon ja majandusasehaldaja Jakob Sneckensköld pörkasid mõisate rendileandmisel ja valitsemisel juba algusest peale suurte raskustega kokku, mille kõrvaldamiseks astunud sammud saidki tulevase süstemaatilise agraarseedusandluse eelkäijaks.

Juba riigistatavate mõisate tegelikul ülevõtmisel pöördus reduktsiooniga tegelevate isikute ja asutiste tähelepanu tahtmatult talupoegade olukorrale. Liivimaa mõisaomanikkude juures võime enne reduktsiooni ajastut tähele panna väga iseloomulikku, võib-olla raffineeritud talitusviisi talupoegade koormiste hoidmiseks võimalikult kõrgel tasemel. Kuigi talupoegade kohustiste normeerimine oli alles Karl XI agraarseeduste tulemuseks, oleks siiski suurel määral ülekohtune väita, et enne seda Liivimaa talupoegade kohustised olid täiesti fikseerimata. Teadagi puudusid sel alal igasugu kirjalikud seadused. Kuid aegade jooksul oli siiski kujunenud teatav kombekõrgus, mis mõisnikku keelas oma talupoegade koormisi ilma pikema jututa tõsta. Talupojad olid harjunud maksma mõisale teatava hulga andameid ja tegema teatava arvu teopäevi. See oli talupoja arvates loomulik. Selle normi kõrgendamise tundus aga talupojale ülekohtuna ja sellele ähvardas ta reageerida viisil, mida nii väga kardeti ³⁶⁾. Talupoeg, tundes endale liiga tehtavat, lihtsalt kargas ära.

³⁶⁾ Nagu hiljemini näeme, kartsid Liivimaa eramõisate omanikud väga talupoegade põgenemist. Ka Rootsi riigiametnikud arvestasid alati sellise

Nii normeeris kombeõigus teataval määral talupoegade kohustisi. Mõisnikud leidsid aja jooksul siiski tee neist kitsendusest mööda hiilimiseks. Parajal juhul, näit. talu üleandmisel uuele peremehele jne., lepitati talupidajaga kokku teatava kohustistemäära suhtes, mis oli kaugelt suurem, kui talu oleks pika peale suutnud ära kanda. Teadagi oleks talu ruineerumine mõisaomanikule tähendanud tunduvalt majanduslikku kahju. Seepärast nõudsid mõisnikud vist küll väga harva talupojelt nende kokkulepitud kohustised terveni sisse. Harilikult jäeti üks osa kohustisi võlgu ja niiviisi kogunes aastate jooksul taludele suur maksuvõlg, mille olemasolu võimaldas tegelikult mõisnikku talupojelt alati just nii palju sisse nõuda, kui seda lubas viimaste maksujõud — heal aastal rohkem, halval vähem. Nii kujuneski olukord, et talupoegade kohustised olid hoolimata kombeõigusest sageli siiski tegelikult normeerimata³⁷⁾. Selle nähte tagajärgede juurde tuleme alamal tagasi. Praegu konstateerigem ainult, et selle tagajärjel tekkinud talupoegade maksuvõlad olid reduktsiooniga Liivimaal päris harilik nähtus.

Nii viivitasid mõisnikud talupoegade maksuvõlgade sissenõudmisega ainult seetõttu, et nende endi huvides ei seisnud talupoegade ruineerimine. Küll tuli aga karta, et mõisnikud, kelle mõisad pidid alluma reduktsioonile, püüavad enne mõisate tegelikku ülevõtmist päästa, mis võimalik, ja oma talupojelt sisse nõuavad viimaste maksuvõlad, mis olid sageli õieti suured. Loomulikult oleks säärase menetelu talupojad laostanud. Sellist võimalust arvestas Karl XI juba 1680. a. lõpul. Selle nähte kurbade tagajärgede ärahoidmiseks anti kindralkuberner Krister Horn'ile käsk selle järele valvata, et redutseeritavate mõisate omanikud ei veaks ära mõisa elusat ja elutu tarbvara; eriti pidi kindralkuberner mõisaomanikele ära keelama talupojelt sisse nõuda endisi maksuvõlgu, peale 1680. a. omade³⁸⁾. Horn avaldaski vastava patendi³⁹⁾ ja nähtavasti suutis ühes Sneckenköldiga üldiselt ära hoida talupoegade ruineerimist maksuvõlgade

võimalusega juhtudel, kui oli jutt talupoegade kohustiste suurendamisest. Esitame selle kohta paljude säärase juhtude hulgast ainult ühe näite. Kui kammerkolleegiumis harutusel oli uue adramaade-revisjoni teostamine Liivimaalt saadavate kuninga sissetulekute suurendamise otstarbel, kutsuti asjatundjana juurde ka riiginõunik Lars Fleming. Viimane avaldas kartust, et sel korral, kui Liivimaal statsioonimaksu, nagu kavatsatud, tõstetakse 150% võrra, olukord seal muutuks väljakannatamatuks. Talupojad põgeneksid, kēs Eestimaale, kes Venemaale, ja talud jääksid tühjaks. KA, kammerkolleegiumi protokoll 15. XII 1681, lk. 2243 j.

³⁷⁾ RRA, Livonica 134, Lichten kuningale 17. XI 1681.

³⁸⁾ ERKA (= Eesti Riigi Keskarhiiv), LRKkA (= Liivimaa rootsiaegne kindralkubermangu arhiiv), V 14, Karl XI Krister Horn'ile 30. XI 1681.

³⁹⁾ ERKA, LRKkA, IV 21.

sissenõudmise tagajärjel⁴⁰⁾. Seejuures oli suureks abiks asjaolu, et kuuldus maksuvõlgade sissenõudmise keelust levis talupoegade hulgas väga kiiresti ja et talupojad ise hakkasid tõrkuma oma võlgu maksta. Väga suurt pahandust sünnitas näit. asjaolu, et Võnnu piiskopkonna talupojad tõrkusid endisele mõisaomanikule Carl Oxenstjernalle maksmast 1680. a. andameid, mille saamiseks viimasel kuninga käsu ja kindralkubermangu patendi kohaselt oli täielik õigus⁴¹⁾).

Palju raskemaks sammuks kui talupoegade vanade maksuvõlgade korraldamine oli mõisate väljarentimine, mis pikema ajaks kujunes ainsaks uute kroonumõisate ekspuaterimissüsteemiks. Nimetasime mööda minnes, et komisjonile tegi rendisummade kalkuleerimine väga suuri raskusi. Rendisumma ei tohtinud olla liiga kõrge, sest muidu ei oleks leidunud rendilevõtu soovijaid, kuid ta ei tohtinud olla ka liiga madal, sest siis oleksid kahanenud kuninga sissetulekud. Enne kui asuti teatava mõisa väljarentimisele, oldi siis sunnitud kindlaks tegema, kui suured olid selle mõisa sissetulekud.

Redutseeritavate mõisate sissetuleku kindlaksmääramine usaldati majandusasehaldaja Sneckensköld'i kätte, kelle otsemaks ülesandeks oligi valitseda reduktsioonist tulevaid sissetulekuid. Sneckensköld pidi seda tegema esialgu üksi, pärast aga Liivi reduktsioonikomisjoni abiga. Sneckensköld'i kästi hankida küllalist informatsiooni selle kohta, kui palju mõisad tulu toovad⁴²⁾. Liivimaale jõudnud, Sneckensköld algaski ringreisi maal, tagastades staarostkondi, võttes neid üle, valmistades üksikasjalisi inventaariume ülevõetud mõisate kohta⁴³⁾ ning kindlaks tehes mõisate senised sissetulekud. Sneckensköld'i isiklikes toimikuis on jäänud järele võrdlemisi vähe kirjalikku materjali. Seepärast annavad mõisa rendisummade kindlaksmääramisviisist paremat kujutlust need sammud, mida selles suunas kirjalikult astus Liivi reduktsioonikomisjon.

Liivi reduktsioonikomisjon pöördus teadete saamiseks loomulikult endiste mõisaomanikkude, nende rentnikkude või jälle nende ametnikkude poole. Viimastelt nõuti, et nad komisjonile saadaks õiged vakuraamatud, milles oleks ära tähendatud talupoegade teopäevade arv ja andamid juhul, kui need olid kindlate maksudena fikseeritud. Seal, kus aga talupojad maksid kümnist, nõuti teateid selle kohta, kui suur see oli olnud viimase kolme aasta jooksul. Mõisapõldude tulukusest saadi kujutlus samuti viimase kolme

⁴⁰⁾ RRA, Lichten'i kogu, Sneckensköld Lichten'ile 24. III 1681; RRA, kirjad kantseleiametnikele, 9-b, Lichten Sneckensköld'ile 25. VII 1681.

⁴¹⁾ ERKA, LRKkA, IV 11, kammerkolleegium Krister Horn'ile 9. I 1682.

⁴²⁾ RRA, riigiregistratuur, instruksioon Sneckensköld'ile 5. I 1681, § 15.

⁴³⁾ Vrd. näit. KA Rootsi, Saksa ja Balti provintse puutuvad aktid, 49 b, Sneckensköld'i poolt koostatud inventaariumid mitmete Liivimaa mõisate üle.

aasta keskmise lõikuse põhjal, arvestati aga ka antud aasta külvi-pinnaga ⁴⁴).

Asjaolu, et selliseid teateid tuli hankida peamiselt endisilt mõisa-omanikelt või neist sõltuvailt isikuilt, tekitas rendisumma kalkuleerimisel arusaadavalt suuri raskusi. Sneckensköld'i töö muutus väga raskeks. Oma enese jutu järgi pidi ta neid andmeid hankima „võltsidest ja ebausaldatavaist kätest“ olukorras, kus talle igalpool osaks sai endiste härrade ja nende teenijate vihkamine ning vastumeelsus, kes kõõrdi vaatasid sündivaile muutustele ja osalt kiusu pärast, osalt aga lootuses mõisaid reduktsioonist siiski vabastada Sneckensköld'ile andsid selliseid andmeid, mis neile endile meeldisid ⁴⁵). Sageli olid kas eksituse või pahatahtlikkuse tõttu staarostkondade kohta kogutud andmeis kahe silma vahele jäänud tervete külade vakuraamatud ja tulud ⁴⁶). Tuli ette, et endiste mõisaomanikkude rentnikud hoolimata reduktsioonikomisjoni mitmekordseist meeldetuletusist üldse keeldusid saatmast nõutavaid andmeid ⁴⁷). Sneckensköld'i ning reduktsioonikomisjoni käsutuses olevate andmete usaldatavust ei suutnud parandada ka see asjaolu, et Sneckensköld oma ringreisil neid andmeid püüdis täiendada talupoegade kavakindla ülekuulamisega ⁴⁸). Kohtadel, kust vast muidu võimalik olekski olnud saada õigeid teateid, rikkus asja reduktsiooni alal tegelevate ametnikkude omakasu-püüdlikkus. Nii süüdistab Lichton Sneckensköld'i selles, et viimane olevat komisjonile meelega esitanud valeteadteid, näidates mõisa tulusid vähemaina, kui need tegelikult olid, ning soovitades mõisaid selliste kalkulatsioonide põhjal rentida isikuile, kes temale maksid altkäemaksu ⁴⁹). Muide ka Lichton ise ei ole päris puhas altkäemaksu võtmisest; näit. tunnistab ta ise, et ta olevat Põltsamaa staarostkonna väljarentimisel võtnud krahvinna Vaasaburg'ilt 1000 riigitaalrit, mille ta jaganud oma südamesõbra Erik Lindsköld'iga, kes oli Karl XI-le lähemal seisvaid mehi ⁵⁰).

⁴⁴) LRA (= Läti Riigiarhiiv), majandusasehaldaja arhiiv, Liivi reduktsiooni-komisjoni missiivregistratuur, Lemburgi mõisa valitsejale 1. VIII 1681 ja teised sellelaadilised kirjad.

⁴⁵) RRA, Lichton'i kogu, Sneckensköld Lichton'ile 19. IV 1682.

⁴⁶) Ibid. Mis puutub Põltsamaa ja Laiuse staarostkondadesse, siis võis siin eksitus tekkida Sneckensköld'i kuritahtlikkuse läbi. Kui aga igal pool endiste omanikkude ja neist sõltuvate ametnikkude asi oleks olnud kõigiti korras, siis Sneckensköld vaevalt oleks leidnud ülalmärgitud vabandusi.

⁴⁷) LRA, majandusasehaldaja arhiiv, Liivi reduktsioonikomisjoni missiivregistratuur, R. Elswichshausen'ile 23. VIII 1681.

⁴⁸) RRA, Lichton'i kogu, Sneckensköld Lichton'ile 21. X 1681.

⁴⁹) Vrd. J. V a s a r, op. cit., lk. 230, märkus 1.

⁵⁰) RRA, kirjad kantsleiametnikele 9b, Lichton Lindsköld'ile 17. XI 1681. Lichton ütleb seal peale muu: „Oleks seejuures [rentimisel] veel võimalik profiiti teha, siis jagaksin vennaga (= E. Lindsköld) meeleldi

Sel kombel saadud ebausaldusväärsete andmete abil Liivi reduktsioonikomisjon kalkuleeris väljarenditavate mõisate rendisumma, mille aluseks võeti antud mõisa sissetulek talupoegade kohustistest vakuraamatute järgi + mõisapõldude keskmine sissetulek kolme aasta jooksul. Neis mõisates, kus veel oli tarvitusel kümnis, arvestati talupoegade kohustiste suurus kolme aasta keskmisega. Mõisa rendileandmisel võeti saadud summast teatav osa rentniku kasuks maha; seevastu aga ei jäetud rentniku kasuks arvestamata n. n. väikesi jaoseid — kanu, mune, võid jm., mida talupojad olid sunnitud maksma teiste suuremate kohustiste kõrval. Nii sugune mahaarvamine oli küll Liivimaal enne reduktsiooni mõisate rentimisel eraisikute vahel kombeks olnud. Alul Lichten kavatses need väikesed jaosed arvata rendisumma hulka, kuid hiljemini sai ta kuningalt käsu nad üldse arvestamata jätta ning nad talupoegadele kinkida⁵¹⁾. Selleaegseis majanduslikes oludes polnud neil produktidel kuigi suurt väärtust⁵²⁾. Reduktsioonikomisjoni arhiivi osalise kaotsimineku tõttu ei ole päris selge, kui suur oli rentnikkude heaks mõisa sissetulekuist mahaarvatav summa. 1688. a. reglemendi järgi oli see 4%⁵³⁾. Meie poolt käsitletaval ajal kõikus see, nii palju kui juhuslikud teated näitavad, 6% ja 15% vahel⁵⁴⁾.

Mis puutub muudesse renditingimustesse, siis Snecken-sköld ja reduktsioonikomisjon talitasid nende eeskirjade põhjal, mis neile olid kuninga poolt antud enne Liivimaale päralejõudmist. Käesolevas ühenduses ei paku kuigi suurt huvi määrused, et mõisaid välja renditaks isikuile, kes omavad küllalist kapitali, et kuningas sooviks võimaluse korral rendimaksu saada viljas, samuti määrused selle kohta, kuidas pidi korraldatama ratsateenistus riigistatud mõisa-

selle pooleks“. Et Lichten Lindsköld'ile jättis poole oma kasudest, seletub sellega, et viimane võis mõju avaldada kuningale ja eriti teatavat rendikardidaati soovitada. Lichten'i ja Lindsköld'i kohta peab ütleva, et nad siiski altkäemaksu võtsid ainult seal, kus asi kroonule mitte otsekohe kahjulikuks ei saanud. Olgu kuidas on, ei tohi ülalnimetatust teha järeldust, et reduktsiooniametnikkude juures oleks valitsenud eriline korrupsioon. Altkäemaksu võtmine oli selleaegses Euroopas üldiseks kombeks. Erik Lindsköld aga oli tuntud selle poolest, et ta ainult harukorral tegi selliste asjadega tegemist. Vrd. J. V a s a r, op. cit., lk. 218, märkus 1.

⁵¹⁾ RRA, Livonica 134, Lichten kuningale 9. VIII 1681; RRA, riigi-registratuur, Lichten'ile 11. IX 1681.

⁵²⁾ Vrd. H. S e p p, Talupoegade kaitse Rootsiaja lõpul, eriti Liivimaal, Tartu 1929, lk. 34.

⁵³⁾ B u d d e n b r o c k, op. cit., II, lk. 1251 jj.

⁵⁴⁾ Nii teame ühest Lichten'i kirjast Lindsköld'ile, arvatavasti enne lihavõtteid 1682 (RRA, kirjad kantsleiametnikele 9-b), et Vönnu piiskopkonna sissetulekud komisjon kalkuleeris 23 000 riigitaalrile, kuid rendisumma fikseeris 19 600 riigitaalrile. Laiuse staarostkonna suhtes olid vastavad summad 5500 ja 5200 riigitaalrit, järelikult ühel juhul umbes 15%, teisel juhul 6%.

tes ja lõpuks kuidas pidi üksikasjaliselt korraldatama kokkulepitud rendimaksu tasumine⁵⁵). Samuti ei ole käesolevas küsimuses kuigi tähtsad üksikasjalised määrused selle kohta, kuidas komisjon pidi toimima rentnikkude valikul. Talupoegade kaitse küsimusega seisis küll ühenduses näit. kuninga keeld rentida mõisaid endisile omanikele või vähemalt käsk eraldada talupoegi endisile omanikele renditava mõisapõldude küljest⁵⁶). Selle sammu aluseks oli muuseas püüe kõrvaldada seda võimalikult liigset mõju, mis endine mõisaomanik võis omandada kroonu renditalupoegade suhtes.

Rendi üksikasjade suhtes oli aga komisjon jäetud täiesti omapead ning oli sunnitud arvestama selle eeskujuga, mida pakkusid endised, enamasti Rootsi suuraadliit põlvnevad Eesti- ja Liivimaa eramõisate rendikontrahid. Liivi reduktsioonikomisjoni järelejäädud pabereis leidub suur hulk ära kirju niisuguseist eralepinguist⁵⁷). Neis rendilepinguis avaldus seniste mõisaomanikkude pikemaajaline kogemus mõisate väljarentimisel ka meid huvitavas talupoegade kaitse küsimuses.

Oleks ekslik arvata, et Liivimaa eramõisate omanikud oleks täiesti kahe silma vahele jätnud oma talupoegade kaitsmise juhul, kui nad oma mõisad välja rentisid. Transehe-Roseneck eksib, kui ta tundes üht era rendikontrahti 1688. aastast, milles rentnikule keelati talupoegade kohustisi tõsta ja talle kohuseks tehti talupoegade eest hoolitseda, sellest järeldab, et see rendikontraht olevat tekkinud riigimõisate rendikontrahtide eeskujul ja mõjul⁵⁸). Renditalupoegade kaitse moodustas ka enne reduktsiooni sõlmitud rendilepinguis kontrahi peamise osa ning seda väga arusaadavalt põhjusil. Välja rentides oma mõisa võõrale isikule andis mõisaomanik rentnikule üle ühes mõisapõldudega arusaadavalt ka kõik oma õigused mõisa alla kuuluvate talupoegade andamite ja tööjõu suhtes. Olukorras, kus, nagu nägime, palju ei puudunud mõisaomaniku täielikust omavolist talupoegade üle, moodustas talude ruineerumisele ainsa vastukaalu omaniku kaalutlus, et ta sel juhul kaotab väärtusliku tööjõu ja isiku, kes temale maksab makse. Mõisaomaniku huvides oli talupojalt välja pigistada nii palju kui võimalik, ometi mitte rohkem, kui viimane seda kanda suutis. Rentnikuga oli olukord teistsugune. Rendileping, olles

⁵⁵) RRA, instruksioon Sneekensköld'ile 5. I 1681; *ibid.*, instruksioonid Lichten'ile 20. ja 29. I 1681.

⁵⁶) *Ibid.*, Lichten'ile 2. II 1681; *vrđ.* ka J. Vasar, *op. cit.*, lk. 233, märkus 1.

⁵⁷) Vt. eriti KA, Balti provintside reduktsioonitoimikud, väljavõtted ja kontrahid mõisate väljarentimise kohta.

⁵⁸) A. v. Transehe-Roseneck, Gutsherr und Bauer in Livland im 17. und 18. Jahrhundert, Strassburg 1890, lk. 80.

küll sõlmitud pikemaks ajaks, harilikult 6—12 aastaks⁵⁹), andis mõisa isiku kätte, kelle huvides seisis talupoja töö- ja maksujõu võimalikult suur ärakasutamine, kellele seejuures oli aga ükskõik, kas talupoeg tema rendiaja lõppemise järel suudab veel tegu teha ja makse maksta või ei. Iga mõistlik mõisaomanik püüdis, kui mitte seda ette nähes, siis vähemalt kogemuste põhjal, oma talupoegade kaitseks samme astuda juba rendikontrahi sõlmimisel.

Nii pühendavadki mõisnikkude ennereduktsioonigaegsed erarendi-
kontrahid väga suurt tähelepanu talupoegade kaitsele. Erarendi-
kontrahtide aluseks oligi mõisa talupoegade teo ja andamite üleandmine
rentnikule tingimusel, et rentnik võib kasutada talupoegade töö- ja
maksujõudu ainult selles ulatuses, nagu see rendilepinguis ette nähtud.
Tavaliselt koostusid need üleantavad kohustised just neist harilikest
teo- ja maksumääradest, mis talupoegade suhtes maksvusel olnud
juba enne mõisa väljarentimist. Tüübiline on selles suhtes Värbla
mõisa rendikontraht (Eestimaal) krahv G. Banér'i pärijate ja kellegi
Strelbom'i vahel. Strelbom'ile antakse rendile kõik ülalnimetatud
mõisa all olevad talupojad maaraamatus loendatud tavalise ja era-
korralise rendiga ja kohustistega, mida nad iga aasta on sunnitud
tegema. Seejuures on rentnikul õigus teopäevade ja küütide peale,
mida talupojad kohustatud tegema selles ulatuses, nagu maal maksev
komme neilt nõuab⁶⁰).

Selle üldise aluse kõrval, mille võtavad omaks eranditult kõik
praegu kättesaadavad ja reduktsioonikomisjoni poolt kogutud erakont-
rahid, esinevad viimastes väga mitmesugused teised punktid talu-
poegade kaitseks selle järgi, kuidas üks või teine mõisaomanik heaks
arvas neid üksikasjaliselt määrata. Nii leiab sageli mainimist asjaolu,
et rentnik milgi kombel ei tohi rendil oleva mõisa väärtust vähendada,
vaid peab seda võimaluse korral parandama; samuti peab ta talu-
poegi hoidma oma „gewöhnliche Gerechtigkeit“ juures⁶¹). Teisel
korral jälle esineb see lause veidi teisiti, nimelt, et rentnik kohustub
talupoegi mitte ruineerima, vaid „melioreeritult ja parandatult“ rendi-

⁵⁹) KA, Balti provintside reduktsioonitoimikud, väljavõtted ja kont-
rahid mõisate väljarentimise kohta, mitmed väljavõtted ja ära kirjad era
rendikontrahtidest. Ülalnimetatud rendikontrahid on pärit osalt enne 1680. a.,
osalt aga on hilisemad. Kui autor allpooi ennereduktsioonigaegsete erarendi-
kontrahtide sisu tsiteerib kontrahtide järele, mis pärit 1682. ja 1683. aastast,
siis põhjusil, et tal KA-st need kopeeritud, endised aga mitte. Viimaste ära-
kirju ei olnud autoril võimalik enam järele tellida. Sisuliselt aga ei ole
vahe 1682./83. ja eelmiste aastate rendikontrahtide vahel suur.

⁶⁰) KA, Balti provintside reduktsioonitoimiku väljavõtted ja kontrahid
mõisate väljarentimise asjus, G. Banér'i kontraht Strelbom'iga Värbla üle
20. IX 1682.

⁶¹) Ibid., ära kirja rendikontrahist Ad. Joh. Burten'i ja Herm. Fersen'i
vahel Võistvere mõisa üle neljaks aastaks alates 1. juunist 1682.

aja lõppemisel omanikule üle andma⁶²⁾. Sageli püüavad rendikont-rahid lähemalt fikseerida ka talupoegade erakorralisi kohustisi, mis vaku- ja maaraamatuis raske oli ette näha; niisuguseina esinevad ka talupoegade veo- ja küüdikohustised või jälle erakordsed kroonu kontributsioonid ning sõjaväe majutamised. G. Banér'i rendikontraht näeb ette, et renditava mõisa talupojad on küll kohustatud mõisa-põldude saaki viima Riiga ja Tallinnasse, kuid mitte muudesse kaugel asuvasse linnadesse. Ka ei tohi talupoegadele peale panna „ebatavalisi küüte ning trahvirahu“⁶³⁾. Chr. Gyllenstierna rendikontraht Fogel-sangi mõisa üle Läänemaal käsib rentnikku talupoegi ja nende sulaseid mitte inimliku karmusega, vaid kristlikult maakombe ja õiguse järgi kohelda ning viimastelt mitte rohkem nõuda, kui seda näitab kontrahile juurdelisatud vakuraamat ja teopäevade nimestik. Mis aga puutub erakorralistesse kontributsioonidesse ja majutamisesse, siis pidavat talupojad neid maksuma kohapeal maksva kombe järgi.

Juhul, kui talupoeg ülalnimetatud koormisi ei jõua maksta sel määral, kui kuninga ametnikud seda nõuavad, peab rentnik talu-poegadele maksmise juures abiks olema ja võib alles hiljemini, nagu talupoja seisund seda lubab, oma võla tagasi nõuda⁶⁴⁾. Mõisaomanik-kude samme talupoegade kaitseks põhjendatakse rendikontrahtides vägagi sagedasti kartusega, et talupojad raske kohtlemise puhul ära kargavad⁶⁵⁾. Rentnikku püütakse sundida talupoegadega kontrahi kohaselt ümber käima sellega, et temagi vastutavaks tehakse talupoeg-egade ärakargamise eest. Sageli kohustatakse rentnikku katma mõisa kahju, kui ilmsiks tuleb, et talupojad „ilma põhjuseta“ mõisast ära kar-gavad. Mõni rendikontraht on selles suhtes veelgi üksikasjalisem ja teeb rentniku kohustistes erandi talupoegade suhtes, kes ära karanud trahvi kartusel iseendi kuritööde eest⁶⁶⁾.

See ei olnud siis mingi uudis, kui Liivi reduktsioonikomisjon oma rendikontrahtidesse võttis tingimuse rendimõisate talupoegade kaitse kohta. Komisjon käis selles suhtes täiesti Liivimaa eramõisaomanik-kude jälgedes. Rendi aluseks olid samuti kui eramõisates vakuraama-tud ja talupoegade teopäevade loendid⁶⁷⁾. Rentnik pidi kohustuma

⁶²⁾ Ibid., G. Banér'i jt. kontraht, § 3.

⁶³⁾ Ibid., § 10.

⁶⁴⁾ Ibid., Chr. Gyllenstierna ja Chr. Toll'i kontraht Fogelsangi mõisa üle 8. IX 1683.

⁶⁵⁾ Ibid., Ad. Joh. Burten'i jt. kontraht, § 8.

⁶⁶⁾ Ibid., G. Banér'i jt. kontraht, § 10.

⁶⁷⁾ KA, Balti provintside reduktsioonitoimikud, väljavõtted ja kont-rahid mõisate väljarentimise kohta, rendikontraht Lichton'i ja J. F. Schmitt'i vahel Vana-Tännasilma mõisa üle, 7. III 1682, § 1 ja (ibid.) Lichton'i ja ooberst Pahlen'i rendikontraht Põltsamaa staarostkonna üle, sept. 1681, § 1. Reduktsioonikomisjoni poolt sõlmitud rendikontrahid olid võrdlemisi šabloonilised ja erinesid üksteisest ainult kõrvalmomentides. Ülaltsiteeritud

talupoegi mitte koormama uute maksude ega lisateopäevadega üle selle, mis vakuraamatus üles märgitud. Rentnikule keelati sundida talupoegi talgudele ja veole rohkem kui vana harjumuse järgi. Rentnikku kohustati talupoegi „konserveerima“ ja mõõdukusega kohtlema, nii et talupoeg vaeseks ei muutuks ega ka ära ei jookseks. Rentnik pidi kohustuma hoolt kandma kõigi eest, mis puutub talupoegade heakäiku, ja hoolitsema selle eest, et need oleksid rendiaja lõppemisel vähemalt samas olukorras kui ennemini. Vastasel korral oli rentnik sunnitud riigile vastava kahju tasuma⁶⁸⁾. Mõisates, kus veel kümnisest kinni peeti, leidus rendikontrahtis harilikult veel lisamärkus, et kümnisse võtmisel rentnik peab arvestama ka talupoegade majanduslikku kandejõudu⁶⁹⁾. Uuena esinesid riiklikes rendikontrahtides ainult mõned kõrvalise tähtsusega üksikasjad, näit. selle kohta, kuidas toimida erakordsete kontributsioonide, sõjaväe majutamise ja läbimarssimise korral. Kuna siin riik oli üheks lepingu pooleks, siis on loomulik, et lepingus eneses reserveeriti võimalus, et erakordsete maksude korral rentnik ühes majandusasehaldajaga kontrollib, kas renditava mõisa talupojad suudavad igakord täiel määral selliseid koormisi kanda⁷⁰⁾. Lõpuks ei leia me erakontrahtides, kus isiklik kokkulepe ka hiljemini võis esineda ilma suuremate formaalsusteta, reservatsiooni üldise või osalise ikalduse puhuks. Lichten'i poolt sõlmitud rendikontrahid kriipsutavad niisugusel puhul eriti alla, et sellised õnnetused ei vabasta rentnikku kohustusest rendisummat täiel määral välja maksta. Küll aga tasutakse talupoegade maksuvõlad, mis tekkinud üldise ikalduse tagajärjel, riigi poolt rentnikule ainult viimase rendiaasta lõpul siis, kui rentnikul on olnud küllalt aega neid vähehaaval ise sisse nõuda⁷¹⁾.

Ülalloendatud võrdlemisi üldised ja ebamäärased määrused renditalupoegade kaitseks enam-vähem piisasid eramõisate suhtes. Eramõisniku maavaldus oli sageli küll suur, kuid kunagi mitte niivõrra laialdane, et temal oleks puudunud ülevaade oma talupoegade majanduslikust olukorrast ja teated nende harilikkude koormiste suuruse üle. Eramõisnikule osutus samuti võrdlemisi kergeks kontrollida oma rentniku tegevust ning õigel ajal vahele astuda juhul, kui rentnik kurjasti tarvitas oma õigusi talupoegade ja mõisa suhtes. Lõpuks valitses eramõisaomaniku ja ta rentniku vahel mingisuguselgi määral isiklik kontakt. Asjaajamine niisuguses väikeses ulatuses oli

kontrahtidest on esimene tüübiline mõisa kohta, kus olid maksmas kindlad talupoegade maksumäärad, teine aga mõisate kohta, kus oli alal hoidunud kümnis.

⁶⁸⁾ Ibid., kontraht Vana-Tännasilma üle, § 11, ja Põltsamaa üle, § 14.

⁶⁹⁾ Ibid., kontraht Põltsamaa üle, § 14.

⁷⁰⁾ Ibid., kontraht Vana-Tännasilma üle, § 8.

⁷¹⁾ Ibid., § 9.

ikkagi veidi kodune ja rendilepingud ei tarvitsenud arvestada formaal-sustega kõigis üksikasjus. Selle tagajärjeks oligi, et rendilepingud eriti talupoegade erakordsete kohustiste määramisel sageli tarvita-vad mõõdupuuks „maal maksvat kommet“. Isiklik kontakt rentija ja rentniku vahel garanteeris, et selle lause tõlgendamisel ei tekkinud suuri lahkarmusi.

Hoopis teine lugu oli aga riigimõisatega. Reduktsiooni läbi tagas-tatud mõisate kogusuurus moodustas 1681. a. $\frac{1}{3}$ tervest Liivimaast. Juba sellise suure ulatuse pärast ei võinud kroonul olla üksikasjalist ülevaadet ega ka küllalist kontrollivõimalust oma rentnikkude üle. Lisaks sellele tuli veel asjaolu, et väljarenditavad mõisad olid alles mõne kuu eest sattunud kroonu valdusesse, nii et kroonumõisate majapidamise korraldajail tuli teotseda täiesti tundmatul pinnal. Kroonu ise oli ettevalmistamata sellise suure maa-ala majanduslikuks valitsemiseks. Puudusid tarvilikud teated mõisate tulukuse kohta, puudusid ka ametnikud, kellel oleks olnud niisuguseks teotsemiseks küllalisi kogemusi. Liivimaa reduktsiooni tegelastest oli võib-olla kõige rohkem vilumust mõisate tulude valitsemiseks Jakob Snecken-sköld'il. Sneckensköld oli oma kogemused omandanud krahv Mag-nus Gabriel de la Gardie mõisate valitsemisel, mille hulka teatavasti kuulus ka Pärnu krahvkond⁷²⁾. Reduktsioonikomisjoni tegelastel, peale Lichten'i, kellel vast asjast taipu oli isikliku maavalduse valitsemise tõttu, vaevalt oli mingisuguseid kogemusi sel alal. Niisuguses olukorras on täiesti arusaadav, et rendikontrahtide määruised, mis eramõisate rentimisel osutusid küllalisteks talupoegade kaitse seisukohalt, riigimõisate suhtes olid väga puudulikud ja andsid üliväga kurbi tulemusi.

See ei olnud siis sugugi juhuslik nähe, et talupoegade olu-kord uutes riigimõisates muutus reduktsiooni järel üldiselt tunduvalt raskemaks. Mõisad läksid omanikkude käest rentnikkude kätte, kellel kuigi suurt huvi ei olnud talupoja kui elusa inventari säilitamiseks. Rentnikud hakkasid talupoegi kõige radikaalsemal kom-bel ekspluateerima. Selle kõige tagajärg oli silmnähtav.

Juba 1681. aastast on meil teateid, et rentnikud talupoegadele „suure teravusega peale tunginud“⁷³⁾. Edasi olid Viljandi staarost-konnas rentnikud talupoegi sundinud oma kasuks eratöid tegema⁷⁴⁾.

Järgneval aastal oli talupoegade seisundi halvenemine juba üldiselt

⁷²⁾ G. Wieselgren, Om svenska riddarhuset och dess ätter, I, Göteborg 1883.

⁷³⁾ RRA, kirjad kantseleiametnikele, 9-b, Sneckensköld Lindsköld'ile 25. VII 1681.

⁷⁴⁾ RRA, Lichten'i kogu, Sneckensköld Lichten'ile, arvatavasti sep-tembris 1681.

tuntud. Reduktsioonikomisjoni laekur Bossart teab kirjutada, et Liivimaa talupojad rendilepingute tagajärjel ainult lühikest aega veel suutvat majanduslikule ruineerumisele vastu panna⁷⁵). Majandusasehaldaja Sneckensköld püüdis teha kõik, mis võimalik, et kontrollida rentnikkude tegevust. Ta viibis sagedatel ringreisidel, et isiklikult asjast ülevaadet saada⁷⁶). Kuid Sneckensköldki pidi tunnustama, et tema tegevus mitte igakord ei andnud soovitavaid tagajärgi. Hoolimata oma energilisest tegevusest sai ta pea igapäev kirju kroonu rentnikelt, eriti sealt, kuhu ta oma ringreisiga ei olnud ulatunud. Rentnikud palusid teda võimalikult kiiresti isiklikult kohale ilmuda ning nende ja talupoegade vahel korraldada maksude ja teo sissenõudmist. Talupojad hakkavat erilise umbusalduse tõttu rentnikkude vastu kangekaelseks muutuma (allaredho wara ensinnte och opiniater) ja tõrkuvat oma kohust täitmast. Sneckensköld arvab talupoegade äreva meeoleolu kahtlemata johtuvat sellest, et rentnikud talupoegadelt ise rohkem nõuavad, kui nad selleks on õigustatud⁷⁷). Sneckensköld'i arvamine leiab kinnitust Liivi reduktsioonikomisjoni laekuri G. Bossart'i poolt. Viimase teatel saavat reduktsioonikomisjon enamikust staarostkondadest teateid, et rentnikud talupojelt mitte ainult sisse ei nõudvat, mis viimaste kohus, vaid välja pressivat kaugele üle vana harjumuse. Sellest võivat tulla suur „lamentatsioon“⁷⁸).

Järgneval, 1683., a. avanes kindralsuperintendent Johann Fischer'ile kurb pilt, kui ta kirikute visiteerimiseks ette võttis suurema ringreisi. Fischer leidis, et olevat üliväga tarvilik talupoegade seisundi parandamiseks samme astuda; kõige parem abinõu oleks selleks küll rendilepingud üles öelda. Fischer'i arvates tulevat sellega rutata, sest muidu kuninga mõisad ühes talupoegadega täiesti hävitataks ja ruineeritaks (totaliter förderfwade och ruinerade) lühikese aja jooksul. Bossart, kes juhuslikult reisis 8 päeva kaugusele Riias, leidis maal samasuguse seisundi. Talupoegade olukorra parandamine olevat sama tarvilik kui tervis haigele ja söök näljasele. Juhul, kui rendid sellisel kombel püsiksid veel kaks kuni kolm aastat, Bossart'i arvates kuningas kannataks parandamatut kahju ja omaks ruineeritud talupoegi, kes igal pool ütleksid: „meie mõtlesime, et selle järel, kui me muutusime kuninga talupoegadeks, meile osaks saab mõnigi paremus. Aga rentide läbi on meie ike muutunud ainult raskemaks (är osz ööket fast swårare blifwit)“. Bossart tõepoolest ei nägevat, mis kasu tuleb niisugusest rentimisest kuningale. Ainult mõned isikud

⁷⁵) RRA, Lichten'i kogu, Bossart Lichten'ile 24. X 1682.

⁷⁶) LRA, Majandusasehaldaja arhiiv, Liivi reduktsioonikomisjoni missiivregistratuur, Sneckensköld'ile 23. I 1682.

⁷⁷) LRA, Majandusasehaldaja arhiiv, eramõisate reduktsioon, II, Sneckensköld Lichten'ile 14. I 1682.

⁷⁸) RRA, Lichten'i kogu, Bossart Lichten'ile 18. VI 1682.

toppivat täis oma rahakotid. Kuningas aga saavat tagasi hävitatud mõisad ja truuduseta talupojad juhuks, kui midagi vaenulikku peaks juhtuma. Kuidas aga lood on kümnisega, sellest Bossart'i teatel räägitavat Riias rohkem kui palju. Kümnisse õigust tarvitavat üldiselt väga karmilt; kõige parem oleks seda ilma viivitamata ära kaotada ja asendada kindla maksuga ⁷⁹⁾).

Ei ole ime, et niisuguse käitumise puhul talupojad ise hakkasid otsima väljapääsu umbseks muutunud olukorrast. Paar kuud hiljemini teab Bossart juba kirjutada, et talupoegadele olevat rentnikkude karm ning õigluseta distsipliin ja kiusamine muutunud väljakannatamatuks. Rentnikkude omavoli olevat läinud isegi nii kaugele, et viimased kroonu talupoegi ja pobuleid müüvat võõrastele värbijatele. Juba olevat maal tunda, et talupojad kõige selle tagajärjel suurel arvul ära kargavad kuninga mõisatest. Bossart'i arvates pidavat rentnikkude omavolile piir pandama ja talupoegadelt võetama alus arvamuseks, et neid nüüd rohkem kiusatakse kui endiste härraste all ⁸⁰⁾).

Kargamise kõrval otsisid talupojad, eriti järgneval aastal elutingimuste muutudes võimatuiks, uue väljapääsutee, nimelt kaebustetõstmise kuninga enda ees. Vististi juba 1684. a. alul esinevad kuninga juures kaebusega rentnikkude poolt tehtud raske ülekohtu üle Põltsamaa staarostkonna talupojad admiralleitnant Taube, ooberstleitnant Rehbinder'i, ooberst Pahlen'i ja rittmeister Zoege vastu ⁸¹⁾). Edasi on kuningat külastanud Rannu mõisa talupojad, kaevates ülemjägermeister Erik Bure ja maanõunik Vietinghof'i peale ⁸²⁾). Teiste eeskujul leidis järeltegemist ja 16. IX 1684 võib kuningas juba kirjutada, et teda igapäev külastavat terve kari Liivimaa talupoegi (Wy blifwa nu dageligen af een hoop bönder ifrån Lifland öfwerlupne), teda tülitades mitmesuguste kaebustega kroonurentnikkude ülekohtu üle, mida need tegevat talupoegadele ilma igasuguse õigusetähe (emot alla skiähl och billighet) ⁸³⁾).

Mis asjaolud neid kaebusi põhjustanud, ei ole meil kirjalikkude teadete puudusel võimalik üksikasjaliselt kindlaks teha. Teame neist kaebustest ainult kuninga kirjade põhjal, mis viimane saatis Liivimaal asuvaile kõrgemaile ametnikele. Nagu nägime, nimetab kuningas ühel korral talupoegade kaebuse põhjusena kroonurentnikkude ülekohtu talupoegade vastu. Põltsamaa talupoegade kaebusest teame

⁷⁹⁾ RRA, Lichten'i kogu, Bossart Lichten'ile 22. III 1683.

⁸⁰⁾ Ibid., Bossart Lichten'ile 4. V 1683.

⁸¹⁾ RRA, riigiregistratuur, Kr. Horn'ile 23. V 1684.

⁸²⁾ RRA, riigiregistratuur, Sneckensköld'ile 1. IX 1684.

⁸³⁾ Ibid., Sneckensköld'ile 16. IX 1684, terve rea talupoegade kaebuste asjus.

niipalju, et rentnikkude ülekohus nende vastu pidi olema võrdlemisi väga suur. Ega muidu kuningal ei oleks olnud põhjust öelda, et juhul, kui talupoegade kaebus peaks tõeloludele vastama, rentnikkude teguviis tuleks tunnustada äärmiselt ebakristlikuks ning karistusvääriliseks. Sel korral tulevat rentnikkude omavoli sel määral karistada, et see oleks teistele hoiatuseks ja et rentnikud ise õpiks järele mõtlema, et sel kombel ei tohi kohelda kaaskristlasi ⁸⁴). Rannu talupoegade kohta ütleb kuningas, et need olevat esinenud peaaegu samasuguse (nästan lika) kaebusega kui Põltsamaa omad mõisnikkude omavoli ja ülekohtu vastu ⁸⁵). Kuigi me ei suuda kindlaks teha talupoegadele sündinud ülekohtu üksikasju, on ometigi selge, et see ülekohus oli raske ja sarnles nähtavasti selle omavoliga, millega me tutvusime ülal kindralsuperintendent Fischer'i, Sneckensköld'i ja Bos-sart'i teadete põhjal.

Karl XI võttis asja võrdlemisi väga tõsiselt ja püüdis niipalju kui võimalik talupoegade kaebustele vastu tulla. Kõige pealt said talupojad kuningalt isikliku kaitsekirja edaspidise ülekohtu ja vägivalla vastu ⁸⁶). Kindralkuberner Horn'ile aga anti haruldaseit kate-gooriline käsk avalikult deklareerida, et talupoegade ülekohtune kohtle-mine on keelatud. Kui aga keelust hoolimata mõisarentnik seda siiski teeb, siis tulevat ta Riia lossi puuri pista kohtuliku ülekuulamiseni ⁸⁷). Et niisugune ähvardus oli sel ajal aadelmeeeste suhtes eriti silmatorkav ja erakordne, tohiks iseenesestki arusaadav olla.

Juba esitatud kaebuste järeleuurimiseks asutas kuningas erilise komisjoni. Eialgu oli see komisjon mõeldud ainult Põltsamaa talu-poegade kaebuse harutamiseks. Komisjoni moodustamine tehti üles-andeks Sneckensköldi'le, kes pidi veel viis komisjoni liiget juurde muretsema tingimusega, et viimaste hulgas oleks ka kuninglik *com-missarius fisci*. Teised liikmed tuli koopteerida kindralkubermangu ametnikest ⁸⁸). Hiljemini aga pidi Rannu talupoegade asi harutatama samasugusel kombel ⁸⁹). Uue hulga talupoegade kaebuste juurde-tulekuga muutus see komisjon tegelikult mingiks püsivaks instant-siks ⁹⁰). Eialgu tegi kuningas korralduse, et komisjoni töö lõppe-misel süüdi olevad rentnikud pidid kaevatama Tartu õuekohtusse ⁹¹).

⁸⁴) Ibid., Chr. Horn'ile 20. V 1684.

⁸⁵) Ibid., Sneckensköld'ile 1. IX 1684.

⁸⁶) RRA, riigiregistratuur, Horn'ile 23. V 1684; ibid. kaitsekiri Põltsamaa talupoegadele 23. V 1684.

⁸⁷) Ibid., Horn'ile 23. V 1684.

⁸⁸) Ibid.

⁸⁹) RRA, riigiregistratuur, Sneckensköld'ile 1. IX 1684.

⁹⁰) Ibid., Sneckensköld'ile 16. IX 1684.

⁹¹) Ibid., Horn'ile 23. V 1684.

Hiljemini aga, nähtavasti arvestades sellega, et õuekohus võimaldab asja pikalevenimist ja võib-olla ka rentnikkude suhtes ei ole küllalt erapooletu, kasseeris ta endise otsuse. Kuningas leidis Sneckensköld'i kirja arvestades, et niisuguseid tüliasju olevat Poola kuningad omal ajal lahendanud ilma igasuguse kohtuta, ja käskis komisjoni teha lõplikke otsuseid ilma mingi edasikaebe õiguseta⁹²⁾.

Teadete puudusel ei saa täie kindlusega väita, missugused tagajärjed olid komisjoni tööl üksikasjades. Kuninga kirjade põhjal, millest saime teada komisjoni asutamisest, võib aga teha teatavaid järeldusi. Neist kirjadest ilmneb, et Karl XI ei hinnanud kaugeltki mitte umbusklikult talupoegade kaebusi ja et Sneckensköldki asus umbes samal seisukohal. Igatahes, mis puutub Põltsamaa rentnikesse, leiti need süüdi olevat. Ühest kuninga kirjast ilmneb, et Sneckensköld on kuningale saatnud Põltsamaa rentnikkude suhtes peetud komisjoni istungite protokollid ja otsuse. Kuningas mainib, et Sneckensköld olevat talitanud väga hästi ja õiglaselt, kohustades süüdlasi loobuma mõisa rendist ja tagasi maksma talupoegadele eelmisel aastal tehtud kahju⁹³⁾. Vaevalt olid põhjendamata ka selle suure hulga talupoegade kaebused, millest kuningas räägib kirjas 16. septembrist 1684, eriti Laiuse talupoegade omad, kes eriti raskelt süüdistasid rentnikke. Vististi lasti neidki tasuda talupoegadele omavoliliselt tehtud kahjud, toimides nendega nii, nagu kuningas käskis komisjoni talitada sel korral, kui see leiab rentnikud süüdi olevat⁹⁴⁾.

(Lõpp järgmises numbris.)

J. Vasar.

Jooni taaniaegse Saaremaa agraarajaloost.

II.

Ametkonnad jagunesid endiselt vakusteks. Vakus on nagu keskajalgi teatava arvu kroonumõisale alluva talurahva asustuse üksteise läheduses olevaid küli ja hajatalusid haarav maksuühik¹²⁵⁾, kuigi ajastu lõpuks mõnedki vakuse alapärasteist funktsioonest on teisenenud ja koguni kadunudki, millest pikemalt allpool. Näib siiski, et vakuseorga-

⁹²⁾ Ibid., Sneckensköld'ile 16. IX 1684, terve hulga talupoegade kaebuste asjus.

⁹³⁾ RRA, riigiregistratuur, Sneckensköld'ile 16. IX 1684, Põltsamaa komisjoni asjus.

⁹⁴⁾ Ibid., Sneckensköld'ile 16. IX 1684, terve hulga talupoegade kaebuste asjus.

¹²⁵⁾ Vakuse kohta vrd. A Korhonen, Vakkalaitos, Helsingi 1923, lk. 101 jj.

nisatsioon pole Saaremaal olnud niivõrra levinud kui mandril. Teatavasti on kronist Balthasar Russow omistanud vakuseorganisatsiooni kõigile nii maahärraste kui ka aadli mõisadele ¹²⁶). Võib-olla on see nii olnud eranditult Eestimaal — keskaegse Baltikumi eravalduses oleva suurmaaomandi klassilistel aladel. Saaremaa suhtes pole Russow'i väide selle eramõisade kohta käivas osas mitte igal juhul maksev. Käesoleval korral puuduvad selle küsimuse lahendamisel küll otsestelt eramõisu käsitlevad andmed, kuid neis ametkonnis ja kroonumõisades, mis on moodustunud endisist riigile langenud eramõisadest, pole vakuseorganisatsiooni ega sellega seoses olevat vakusekohustist ¹²⁷). See on maksev muidugi ainult talurahva asustuse selle osa kohta, mis allus mõisale juba selle erakätes olles. Roopaka puhul ei konstateeri meie mitte ainult negatiivset fakti, s. o. vakuste mitte-esinemist, vaid loeme: „...hat keine Wacken, weil es ein Adelich gutt gewehsen“ ¹²⁸). Selle tsitaadi põhjal võiksime üldistavalt järeldades väita, et Saaremaa aadlimaaomandil polnud talurahva asustus korraldatud vakusteks. Saaremaa mandrist mitmeti erinevais oludes sobiks selline väide kaunisti. Nimelt pole siin aadli kätte kunagi koondunud selliseid suuri maadekomplekse nagu Baltikumi mandril. Võrreldes 1645. a. revisjoni andmeid erakätes olevate mõisade suuruse kohta, näeme, et üksiku aadlimõisa keskmine suurus ületab vaevu 10 adramaad ja et kõige suurem kühünib ainult mõne adramaaga üle 20 ¹²⁹). Lisaks on paljudel puhkudel aadlimaaomand olnud laiali paisatud mitmesse kroonumatkonda ja vakusesse, nagu meie seda eelpool nimeomaselt kuulsime Paadla kohta. Samas võime teiste eramõisade suhtes veenduda maaraamatuis ja 1645. a. revisjoni andmeis leiduvate üksikute märkmete abil läänistatud maade kohta; samuti selgub see ka üksikuist käesoleval korral kättesaadaval olnud läänistusürikuist, õigemini viimaste ära kirjust ¹³⁰).

Eramõisade seoskonnas olevate talumaade vähesus ei nõudnud ja viimaste hajaasenduslik iseloom sageli koguni ei võimaldanudki siin maksustamise huvides veel erilise maksuühiku loomist, liiatigi veel kulukat vakuseorganisatsiooni, kuna sellega seoses olev vakusekohustis algupäraselt ju ei andnud maaomanikule mingeid tulusid. Eks näita

¹²⁶) *Scriptores rerum Livonicarum*, II, Riia 1848, lk. 42: „Mit den Lyfflendischen Wacken, auerst erholdt ydt sick also, dath aller Herrn vnde Edellüde Dörper in Wacken gedelet sint...“

¹²⁷) Vrd. SMR-ide ja SR 1645 andmeid Paadla, Tumala, Pähkla, Roopaku jt. kohta.

¹²⁸) Luce, nr. 52.

¹²⁹) Luce, nr. 14. Vrd. ka F. v. Buxhövdeni, op. cit., andmeid mõisade suuruse kohta.

¹³⁰) Luce, nr. 1. Vrd. ka F. v. Buxhövdeni, op. cit.

lõpuks seegi asjaolu, et XVI sajandi alul oli läänistatud talupoegadelt Saaremaal endiselt nõutud vakusekohustise solidaarset kandmist ühes läänistamata jäänud talunikega¹³¹⁾, kaudselt sellele, et läänistatud talupoegadel polnud seda laadi koormusi uute isandate suhtes, et neid pole korraldatud uuesse vakuseorganisatsiooni.

Suuruselt on vakused väga erinevad. Leidub vakuseid, kuhu kuulus üksainus küla mõneteistkümmne adramaaga, kuna teisel kuulub vakusesse kuni kaksteistkümmend küla adramaade arvu tõustes üle neljakümne. Väikseima vakuse kohtame Mustjala ametkonnas, kus Mustjala vakus koostub ainult vähestest hajataludest ja küünib Taani ajastu lõpul suuruselt ainult 6 adramaani¹³²⁾. Suurim on Saaremõisa ametkonda kuuluv Randeuer vakus, kuhu 1618./19. a. kuulub 64 adramaad, millisest arvust oli asustatud aga ainult 22¹/₂ adramaad¹³³⁾. Et järgnevate aastate maaraamatuis pole sissekandeid Saaremõisa kohta, siis puudub meil võimalus jälgida maade uuestiasustamise käiku. 1645. a. on samas vakuses 8 küla 42 asustatud adramaaga, tühji adramaid pole või on need jäänud märkimata. Nüüd, s. o. 1645. a., on suurim Maasi ametkonnas asuv Rahewall (Rahull) vakus; kui arvestada ka siit Tumalasse asetatud talumaid, siis tõuseb selle vakuse adramaade arv 43-ni¹³⁴⁾. Missugused asjaolud on tinginud suurema või vähema arvu külade ja adramaade kuulumist vakusesse, ei selgu maaraamatuist ega revisjoni andmeist otseselt. Jälgides vakuseid kartograafiliselt, võiksime avaldada arvamust, et looduslikult ühtekuuluvad külade või talude rühmad on mitmeti tinginud vakuste sisu.

Vakusele andis tavaliselt nime mõni sellesse kuuluv küla. Teisel on peetud võimalikuks nime andva külana ära märkida suurimat vakusesse kuuluvat küla¹³⁵⁾; osalt võime sama ka Saaremaa vakuste nimede kohta öelda. Kuigi märkame vahel, et vakusele nime andnud küla pole 1645. a. enam suurim vakusesse kuuluvaist külist, ei tähenda see veel seda, et too küla seda kunagi varemini poleks olnud. Maaraamatuis kohtame aga sageli mitmekordseid vakuste nimesid, nagu seda nägime eelpool ametkondade kirjeldusis. Näib, et mitmekordne nimi püüdis haarata kõiki või vähemalt suuremaid vakusesse kuuluvaid küli. Mõned vakused aga kannavad sääraseid nimesid, milliste nimedega küli vakustes 1645. a. enam ei esinegi. See seletub sellega, et vakuse nimi on jäänud kestva samaks, kuna vakuse sisu on allunud mitmesugustele muutustele. Eriti on läänistamised aja kestes

¹³¹⁾ Akten und Rezesse der livländischen Ständetage, III, bearbeitet v. L. Arbusov, Riia 1910, nr. 106, § 6.

¹³²⁾ SR 1645.

¹³³⁾ SMR 1618/19, lk. 46 a—46 b.

¹³⁴⁾ SR 1645.

¹³⁵⁾ A. Korhonen, op. cit., lk. 115.

mitmeti mõjustanud vakuste koosseisu. Pajumõisa ametkonnas näit. esines Ottlas-Pittola-Virritill vakus, kuid 1645. a. otsime asjatult vakusesse kuuluvate külade hulgast Pittola nimelist. Küll teame aga sellise nimelise mõisa olemasolust vakuse läheduses¹³⁶). Magnushof-Elme ametkonnas asuvas Haddola-Ochtis vakuses pole Ochtis nimelist küla, kuid teame sellise läänistamist 1570. a. Christian Zöge'le¹³⁷). Sörves ei leia me Torcke vakuses samanimelist küla, kuid ametkonna mõis kannab seda nime¹³⁸). Selliseid juhte võiks veelgi loendada, kuid jätkub neistki, et väita läänistatud või mõisasutatud alade nime edasipüsimist vakuse nimetisena.

Talurahva asustuse algupärasema ühiskonnavormi, küla, sotsiaalsed funktsioonid ei kajastu maaraamatuis. Et küla kogukond pole nähtavasti esinenud maksuühikuna, siis ei nimetatagi küli maaraamatuis, mis, nagu kuulsime, teenisid peamiselt fiskaalseid huve. Ainult niipalju mainitakse küli, kuipalju neid esineb väljaspool vakuseorganisatsiooni. Vakusesse kuuluvate külade oleskelu kohta võime teha järeldusi ainult niipalju, kuivõrt see peegeldub vakuste mitmekordseist nimedest. Alles 1645. a. revisjoni andmed annavad meile täieliku ülevaate vakustesse kuuluvaist külist ja väljaspool küla kogukondi olevaist hajataludest. Ometi ei selgu siitki midagi lähemat küla sotsiaalsete funktsioonide kohta. Võib kindlasti öelda, et küla-kogukonna korraldamisele allusid mitmed talurahva elu haaravad küsimused, eriti kogukonna valduses olevate maade (heinamaade) kasutamise reguleerimine jne.

Asustusühikuna pole küla oleskelu olnud seotud mingi arvulise printsiibiga ei külla kuuluvate talumajapidamiste arvu ega ka küla põldude all olevate pindalade adramaades arvestatud ulatuse suhtes. Meie võime 1645. a. arveid sirvides leida täiesti väikesi külakesi ainult paari taluga, millede põllupind ulatub ainult paarile või koguni ainult ühele adramaale¹³⁹). Üldse ei tõuse Saaremaa külade suurus üle 18 adramaa¹⁴⁰). Suur enamus küünib aga vaevalt 10 adramaani. Veidi suurendavad neid arvusid küll külakogukonda kuuluvate pundenikkude, üksjalgade ning vabadikkude majapidamiste all olevad põllud, mida ei arvestata adramaades.

Kasustatud ainesest ei saa me kindlat kujutlust külast kui asustusvormi põhikujust. Käesolev kirjutus ei taotlegi sellise kujutluse andmist. Tähendagem ainult, et külakogukonda kuulusid ka naabruses asuvad hajatalud. Võib-olla tekkisid need just küla elanikkude poolt uute maade loomistamise teel. Suurelt osalt kitsamast küla piirkonnast väljaspool seisid ka kõik külla kuuluvad pundenikud ja osalt ka üksjalad,

¹³⁶) F. v. B u x h ö v d e n, op. cit., lk. 34 jj.

¹³⁷) Ibid., lk. 46.

¹³⁸) SMR 1617/18 jm.

¹³⁹) SR 1645, Karja ametkond.

¹⁴⁰) SR 1645, Pähklas Irras' küla.

kelle juures me allpool pikemalt peatume. Mõned küladest päris eemal seisvad hajatalud on jäänudki väljaspoole külakogukondi seisvaiks¹⁴¹). Väike Mustjala vakus koostus ainult sellistest hajataludest; kas siin vakus vahepealse astme, küla, puudumisel täitis ka viimase sotsiaalseid funktsioone, pole jälgitav. Enamus hajatalusid, mis ju näitavad asustuse levimist uudismaile, on saanud aluseks uutele, hiljemini kujunevaile külile, nagu seda paljudel juhtudel võisime ära tähendada eelpool ametkondade kirjeldisis.

Nagu külad on ka neisse kuuluvad talud olnud suuruselt väga mitmesugused. Et käsiteldava ajavahemiku kestes asustuse üheneemisega talude esialgne suurus endistele talumaadele uute majapidamiste tekkimise tõttu tunduvalt killunes ja teiseses, siis püüame järgnevas pakkuda pildi talude jagunemise kohta suuruse järele 1617./18. a. maaraamatu andmeil, mis kindlasti tabavad talude algupärast suurust lähemalt kui ajastu lõpust pärit olevad 1645. a. revisjoni märkmed, Suurust adramaades arvestades jagunesid talud järgmiselt:

1	adramaa talusid . . .	530, s. t.	46,9%
$\frac{1}{2}$	„ „ . . .	267, „	23,6%
$1\frac{1}{2}$	„ „ . . .	190, „	16,8%
2	„ „ . . .	68, „	6%
$\frac{3}{4}$	„ „ . . .	28, „	2,5%
$1\frac{1}{4}$	„ „ . . .	25, „	2,2%
$2\frac{1}{2}$	„ „ . . .	9, „	0,8%
	mitmesuguses suuruses talusid	14, „	1,2%
Kokku . . .		1131, „	100%

Märkimata jäetud suurusega taludest nimetagem suuruse piiriga $\frac{1}{4}$ ja $3\frac{1}{2}$ adramaad talude esinemist esimest kahel ja teist ühelainsal juhul. 3 adramaa suurune talu esineb kolmel, $2\frac{3}{4}$ — ühel juhul jne.

Eri ametkonnis ei kattu suuruse järjekord täpsalt üldise pildiga; vähemalt protsendi määr on tublisti erinev. Üldiselt püsib enamikus ametkonnist esikohal 1 adramaa talu. Lümandus on esimesel kohal $1\frac{1}{2}$ adramaa talu (32,9%), samuti Pajumõisas (30,3%), Mustjalas (46,1%) ja Nemmall'is (57,1%). $\frac{1}{2}$ adramaa suurune talu asub esikohal Uuemõisas (53%), Paadlas (90%) ja Pähklas (58,6%).

Talude suurus adramaades ei kujuta aga talude täpsaid suurusevahekordi, sest adramaa suurus on kaunis tugevasti muutlik, kõikides 12 ja 18 tündrimaa vahel¹⁴²). Et suurema tündrimaade hulga sisaldavad just endiste ordu alade adramaad, siis näeme, et endisil ordu aladel asetsev talu võib tegelikult suuruselt ületada piiskop-

¹⁴¹) SR 1645, Magnushoff ametkond, eriti Tiirimetsa.

¹⁴²) Vt. märkus nr. 121.

likel aladel asetseva nominaalselt võrdse talu kuni $1\frac{1}{2}$ kordselt. Olgu tähendatud veel, et adramaades hinnatakse ainult põllumaid, kuna heina- ja karjamaad selle alla ei käi, võib-olla ka loomistatud uudismaad mitte.

Pundenikkude, üksjalgade ja vabadikkude talude suuruse üle puuduvad meil teated, sest neid adramaades ei arvestata. Üksikuil juhtudel märkame, et üksjalgade talusid peetakse võrdseks $\frac{1}{4}$ adramaaliste ja suurüksjalgade omi — $\frac{1}{2}$ adramaaliste või ka pundenikkude taludega ¹⁴³⁾). Pundenikkude talusid ei hinnata küll ka 1645. a. adramaades, kuid märgitakse ära, et üldiselt võrduvat need $\frac{3}{4}$ adramaale ¹⁴⁴⁾). Viimaks käsitletud talude adramaades mittehindamine sõltub asjaolust, et need talud ei asetse vanal kultuuripinnasel.

Ajastu kestes ei lange mõisted talu ja talumajapidamine mitte alati kokku. Enamikus maaraamatuis esinevaist taludest on enam kui üks iseseisev majapidamine — need on kaksik- või koguni kolmik-talud. Iga eri majapidamise suurus on seega tunduvalt vähem talu ter-vikut haaravast suurusest. Kuna alati ei saa maaraamatute põhjal jälgida, kas ühe talu alla kuulunud kaks või enamgi leibkonda moodustasid ka igauks omaette iseseisva majapidamise, selgub 1645. a. revisjoni sissekandeist kindlasti iga pere oma majapidamine. Viimast selgitavad meile elamul lasuvad maksukohustised, n. n. „suitsulambad“.

Nüüd peatugem lühidalt äsja kirjeldatud organisatsiooni haldusel. Ametkonna eesotsas seisis valitseja (Ambtmann), kes oli ametkonna administratiivne ülemus, kuid samal ajal ka selle mõisamajapidamise tegelik juht ¹⁴⁵⁾). Mõisamajapidamise arendamise kõrval pidi ta jäl-gima ka talumajapidamiste korralikku töötamist ja hoolitsema tüh-jaks jäänud talumaade uuestiasustamise ja majandamise eest. Otseselt allus valitsejale järelevalve talunikest saadavate koormuste ja orjuse korraliku tasumise järgi; samuti võis tal olla osa talurahva üle õigusemõistmisel. Kuid mõlemal mainitud alal rääkis ka kohapealne keskvõim talurahva elus kaasa. Ajastu lõpul kaks korda aastas pee-tavail vakustel harutas asehaldur ühes maakirjutajaga talurahva kae-beid ja süütegusid ¹⁴⁶⁾).

Talurahvaametnikena mainitakse 1618./19. a. ametnikkude lehel igas ametkonnas üht vanemat ja üht „gieseler'i“, Spitelhofis ainult viimast ¹⁴⁷⁾). Vanemaid (Eltiste) nimetatakse ka maaraamatuis, kuid nende märkimine otseselt talurahvaametnikena näikse olevat maa-raamatuis juhuslik. Mõnes ametkonnas ei tähendata üldse vanemat enam mujal kui ühes vakuses. Arvestades sõna „vanem“ sagedat

¹⁴³⁾ SMR 1627, lk. 100 b; Luce, nr. 31.

¹⁴⁴⁾ Luce, nr. 31.

¹⁴⁵⁾ Hausz vnd Ambs Botten Zettell von Anno 1618—1619, Kopenhaageni Riigiarhiiv (siin mag. L. Leemendi väljakirjutiste järgi).

¹⁴⁶⁾ Luce, nr. 20.

¹⁴⁷⁾ Hausz vnd Ambs Botten Zettell 1618/19.

esinemist talunime liitosana võime vist arvata, et ametkonna vanema kõrval, keda nähtavasti märgib ametnikkude leht, olid veel olemas vakusevanemad. Vanema kõrval nimetatakse ka kupjaid, sageli paralleelse tärminina „Eltiste“ asemel¹⁴⁸). Näib, et ülemal poolel ei tehtud vahet kupja ja vanema vahel; kas talurahvas ise neid eraldas, pole teada.

Külakonna eesotsas seisis nähtavasti külavardi¹⁴⁹). Üksikuis rannaäärseis kohtades teotsesid n. n. rannafoogtid¹⁵⁰), kelle ülesandeks oli kaitsta mõisa huve kalastamise juures — nõuda kalakümnist sisse jm.¹⁵¹).

„Gieseler“ nimelist talurahva ametnikku kohtame siin esmakordselt. Pole säilinud teateid ei ta ülesannete kohta ega selle üle, kuidas talurahvas seda ametnikku kutsus. Sõnaliselt näikse see amet viitavat tagasi vanale algupärale. „Gieseler“ tähendab algselt teatavat maksukohuslaste ringilt maksusajaale antud isikut neil lasuvate koormuste korraliku täitmise pandina. Hiljemini tähendati selle sõnaga ka selliseid ametnikke, nagu seda olid meil vanemad, kiltrid, kupjad, kümnikud, s. t. härraste usaldusmehi rahva hulgas, kes ühtlasi vastutasid rahvalt saadavate koormuste korraliku laekumise eest¹⁵²). Ka Saaremaa „gieseler“ võis tähendada mõnd niisugust ametnikku. Peale eelpool mainitud ühe „gieseler“i“ igas ametkonnas nimetab ametnikkude leht veel 5 kalurite ja 12 lossi „gieseler“i“ ühes erilise kokaga (d. Gieseler Koch) Kuressaares¹⁵³). Kõik need said aastas jalanõudeks $\frac{1}{2}$ loomanahka, lossi ja kalurite „gieseler“id“ veel à 5 lambanahka jne., kokk peale muu ka 30 marka raha¹⁵⁴). Maaraamatuis nimetatakse „gieseler“i“ ainult ühel juhul, mil „gieselgeld“ nimelise koormuse puhul öeldakse, et „gieseler“ on ära pagenud¹⁵⁵). Kas sellest järeldub, et igas vakuses oli oma „gieseler“, kuna teistes vakustes kanti koormust edasi, on käesoleva ainese puhul raske öelda. Kalduksime siiski sellele, et ametkonnas oli ainult üks „gieseler“.

Ametkondadesse kuuluva talurahva hulgas võime eritleda kolme kihti: adratalupoegi, pundenikke ja kümnisetalupoegi.

Adratalupojaskond oli arvukaim ja majanduslikult tugevaim talurahva kiht, kuid oma koostiselt mitte täiesti ühtlane. Siia kuulusid ka Vätlas õiguslikult eriseisundis elavad rootslased ja vähesed vaba-

¹⁴⁸) SMK 1627, lk. 55 a jm.

¹⁴⁹) SMR 1617/18 jm.

¹⁵⁰) Sörves ja Vätlas, Rechnung v. Slosse Arensburgk 1618/19, lk. 66 a, SR 1645.

¹⁵¹) Sitzber. GEG 1927, Tartu 1929, lk. 176.

¹⁵²) J. u. A. Grimm, Deutsches Wörterbuch, IV, 1, Leipzig 1897; vrd. ka [M. Körber], op. cit., lk. 287.

¹⁵³) Hausz vnd Ampts Botten Zettell 1618/19.

¹⁵⁴) Ibid.

¹⁵⁵) SMR 1618/19, lk. 22 b.

talunikud. See kiht valdas vanadel kultuurialadel asetsemaid, adramais hinnatavaid talusid. Eelpool juba peatusime talude suurusel; tähendagem ainult veel, et talude suuruse vahe pole tinginud nähtavasti mingit erinevust eri adratalupoegade õiguslikus ega sotsiaalses asendis. Arvukaima ja majanduslikult jõukaima kihina omasid nad teiste talurahva kihtide ees mitmeid esidusi, olles talurahva juhtivaks rühmaks. Niipalju kui talurahvale oli kogukondlikul alal kaasaraäkimise õigust jäetud, sündis see adratalunikkude kaudu. Nende hulka kuulusid eranditult ka kõik talurahvaametnikud — vanemad, kupjad, vardjad jt.

Adratalupojal lasuvad, peamiselt talu suuruselt sõltuvad koormused olid kolme liiki: seisev kohus (stehende Gerechtigkeit), vakusekohus ja tegu (Hofesdienst).

Esimene neist haaras mitmesuguseid talumajapidamise saadusi, kus pearõhk langeb viljale. Sisuliselt on see maamaks, mida keskajal tasuti saadusilt kümnnist andes. Üleminek kümniselt püsivale, kõikuvast lõikusest mitte sõltuvale koormusele toimus enne vaadeldava ajavahemiku algust. 1617./18. ja 1618./19. aa. maaraamatute järgi maksid küll ka adratalupojad kümnnist, kuid see oli ainult ajutine, raskest majanduslikust ajast tingitud korraldus, nagu see maaraamatuistki selgub: „...von allen Embtern... an statt der stehenden Gerechtigkeit Heitten [kümnnis] von Hacken Landen... empfangen“¹⁵⁶). Ka hilisemaist maaraamatuist näeme, et majanduslikesse raskusisette sattunud ja vaesunud adrataludele anti võimalus lunastada seisvat kohust kümnisega¹⁵⁷).

Seisva kohusena kantavad andamid ei olnud kõigis ametkonnis samad. Vastavalt ametkonna pinnase viljakusele, heinamaade ja metsade rohkusele anti kas ainult vilja, paiguti ainult mõnda üksikut viljaliiki, või selle kõrval ka heinamaa ja metsa saadusi. Viljakandvad, kuid raiesmaade- ja heinamaadevaesed Maasi ja Muhu maksid ainult vilja¹⁵⁸). Teised ametkonnad andsid peale vilja igalt adramaalt veel 1 koorma heinu (peale heinamaadevaeste Mustjala, Nemmalli ja Pajumõisa) ja 1—2 sülda puid¹⁵⁹). Eriti metsaderohkeis Sõrve, Mustjala, Nemmalli ja Pajumõisa ametkonnis anti adramaalt veel 1 säilitis puusüsi¹⁶⁰).

Adramaalt antava vilja määrad ja liigid, sõltudes põllupinnase headusest, erinesid ametkondade vahel ja sageli eri ametkondade piireski tugevasti; ainult vakuste piires võime leida ühtlasemaid norme. Maasis ja Muhus võime siiski üldiselt esineva koormuse

¹⁵⁶) SMR 1617/18, lk. 42.

¹⁵⁷) SMR 1627, lk. 27 a jne.

¹⁵⁸) SMR 1627 ja teised vastavad ametkonnad.

¹⁵⁹) SMR 1627. Vrd. 1645. a. revisjoni vastavaid ametkondi kirjeldavat osa.

¹⁶⁰) Ibid.

määrana märkida adramaalt 1 külimitt nisu, 6 vakka rukkeid, 5 vakka otri ja 5 vakka kaeru ¹⁶¹). Uuemõisas anti adramaalt 1 külimitt nisu, 6 vakka 2 külimittu rukkeid, 16 vakka otri, 4 vakka kaeru ¹⁶²). Pähklas Lulenpe's anti ainult otri — 30 vakka adramaalt. Teisal erinevad koormusemäärad niivõrra, et on raske leida mingit keskmist.

Edasi anti igalt adramaalt 4—6 kana ¹⁶³). Peale loendatud maksude õiendasid adratalunikud „stehende Gerechtigkeit'i“ lahtris veel rahalist maksu. Paiguti nimetatakse seda maaraamatuis adrarahaks (Hackengeld) ¹⁶⁴), paiguti „Töhe Raha“ ¹⁶⁵) — nähtavasti tööraha ja mõnel üksikul juhul ka „Zinse“ ¹⁶⁶). Ainult Maasi, Muhu, Uue- ja Saaremõisa ametkonnis märgitakse sellenimelise maksu sissetulekut kõigilt talunikelt. Mustjalas, Nemmallis ja Pajumõisas ei esine see rahaline maks üldse. Teistes ametkonnis leidub sissekanne vastava maksu kohta ainult osa talupoegade suhtes ¹⁶⁷). Kas selle puudumine tähendab, et vastav talu vaba oli nimetatud maksust, või et ta oli maksu tasumata jätnud või lunastanud mõnel teisel teel vastava koormuse, on võimata öelda. Maks kõikus $\frac{1}{2}$ margast kuni 2 margani adramaalt; sagedamate normidena esinesid Maasis ja Muhus 1 mark 23 šillingit, teisal — 1 mark. Üksikuil juhtudel tõuseb maks kuni $4\frac{1}{2}$ margani adramaalt ¹⁶⁸). Üldiselt omab maks maamaksu ilmet, kuid selle alla on nähtavasti kokku võetud mitmesuguseid makse. Eriti juhtudel, mil selle summa tõuseb kõrgemale, võib see tähendada lunaraha teost vabanemise eest, nagu see on mõnel puhul otse näha ¹⁶⁹). Viimane asjaolu seletaks ka eestikeelse tärimini „töhe raha“, mis oleks vasteks saksakeelsele „Arbeitsgeld“, millise sõnaga sageli on tähendatud lunana mõisa teo eest makstavat raha ¹⁷⁰). Samuti näikse sellesse lahtrisse olevat paigutatud ka naturaalkoormuste rahas lunastamisest saadud tulused ¹⁷¹).

Elamul lasuva koormusena maksid talunikud n. n. suitsulambaid (Rauchschaffe). Vaatamata talu suurusele andis iga talu 1 lamba, talud, kus oli enam kui üks iseseisev pere eraldiseivate elamutega, — vastavalt elamute arvule ¹⁷²).

Vakusekohus (Wackengerechtigkeit) haaras rea algupäraselt näh-

¹⁶¹) SMR 1627 ja SR 1645.

¹⁶²) Ibid.

¹⁶³) Ibid.

¹⁶⁴) SMR 1617/18, lk. 11 b jt.

¹⁶⁵) Ibid., lk. 8 a jt.

¹⁶⁶) SMR 1627, lk. 44 b.

¹⁶⁷) SMR 1617/18 ja 1627.

¹⁶⁸) SMR 1627, lk. 46 b.

¹⁶⁹) Ibid.

¹⁷⁰) SR 1645, näit. Lümandus Ledtfer vakuses.

¹⁷¹) SMR 1627, lk. 1 a.

¹⁷²) SR 1645, Torgu puhul märkus: Die Schaffe werden nach Rauche gegeben.

tavasti väga mitmesuguseile õiguslikele aluseile tugened, vakusesse kuuluvailt talupojelt kollektiivselt kantavaid koormusi. Suurem osa neist näikse olevat välja kujunenud keskajal vakusepeo korraldamiseks läinud andameist. Siia kuulus veel rida teisi vakuste puhul kantavaid koormusi, mille õiguslik alus näikse sageli olevat vajunud unustusse. Üldiselt on vakuste, kui talurahva maksude kogumise tähtpäeva ja korralduse, pidamine vaadeldava ajavahemiku kestes tublisti teisenenud. 1645. a. revisjoni seletavast lisast on näha selle mõiste omaaegne sisu. Selles kõneldakse järgmist: „Wen man aber die Wacken gehalten, welches im Jahr 4—3 zum wenigsten 2 Mahl geschehen, da dan d. Statthalter viel Volckes mit genohmen Sich auch sonsten eine Anzahl von Adell und Pauren dazu geschlagen, da haben die Pauren alles anschaffen, wasz von so vielen Leuten verzehret werden können, ... Vnd sein die Wacken nicht in den Hofen wie nun geschieht, sondern in den Dörfern gehalten worden, damitt ja keine Wacke der Vnkosten entgehen möchte. Solche Vnnütz und Überflüssiges fressen vnd saufen aber, haben die Stadthalter hernacher abgeschaffet, vnd angeordnet dasz jenige so sonst vf den Wacken verzehret worden, vff den Hofen abgeliefert vnd von d. Ambtleuten verrechnet werde...“¹⁷³⁾.

Selle määruse alusel pidid talupojad vakusepeo korraldamiseks läinud andamid, mille tarvitamises nad olid ise seni osalised, edaspidi andma mõisale. Et neist saadav tulu oli küllalt suur, selgub koormuste vaatlusest. Vakusekohusena anti igalt asustatud adramaalt 1 vakk otri ja 1 vakk kaeru n. n. joomaviljana (zu Drüncke) ja 1 vakk kaeru sõjaratsu- (Heerpferds-) viljana¹⁷⁴⁾. Muhus ja Maasis maksti ainult sõjaratsu kaeru¹⁷⁵⁾. Esimene neist on nähtavasti lunamaks omaaegselt vakusepeo korraldamiseks antud õlle eest ja teine — varemini vakusel lasunud posthobuse pidamise kohustise eest. Vakuviljana maksti vakuselt veel õllerukkeid ja -otri à 5—6 vakk¹⁷⁶⁾. Peale Maasi ja Muhu anti teisel pea kõigist vakuseist veel nähtavasti lunamaksudena oina- ja seakaeru ning -otri¹⁷⁷⁾. Koimla, Karala ja Atla vakused maksid veel tsinsikaeru¹⁷⁸⁾. Edasi anti vakuselt $\frac{1}{2}$ —1 härg, $\frac{1}{2}$ —2 siga¹⁷⁹⁾. Endisil ordualadel anti vakuselt 1—2 lehma, teisel — ainult üksikuist vakustest¹⁸⁰⁾. Peale nende andsid kõik vakused 1—2 talivakuse oinast ja 2 hane. Lümandu, Löve, Sörve, Kärla, Magnushof-

¹⁷³⁾ Luce, nr. 31.

¹⁷⁴⁾ SMR 1627, lk. 2 a. Mustjalas, Pajumõisas ja Nemmallis anti veel joomarukkeid, *ibid.*, lk. 15 b—25 b.

¹⁷⁵⁾ *Ibid.*, lk. 67 a—96 b.

¹⁷⁶⁾ Vrd. SMR 1627 vakusekoormusi.

¹⁷⁷⁾ *Ibid.*

¹⁷⁸⁾ SMR 1627, lk. 131 a, 133 a, 134 b. Sörves maksti 1617—1619. a. n. n. „Cujete (ka Cuite) Wacca“ rukkeid.

¹⁷⁹⁾ SMR 1627 ja SR 1645.

¹⁸⁰⁾ *Ibid.*

Elme, Karja ja Suuremõisa vakused andsid veel 2 jäära ja 1—11½ n. n. „Lohe-Schaffe“¹⁸¹). Kas sõna „lohe“ siin tähendab koormuse alust, on võimata öelda. Lammastega lunastati ka teisi andameid. Karjas, Suuremõisas ja Lövel maksti tammepalkide ja -laudade eest 7—15 lammast vakuselt¹⁸²), Karjas, Lümandus ja Löves ubade ja herneste eest — 2—7 lammast vakuselt¹⁸³). Mustjalas, Nemmallis ja Pajumõisas maksti igalt vakuselt 2 nelipühi-talle¹⁸⁴), Kärilas ja Magnushof-Elmes tasuti mõnes vakuses kala koormust lehmadega¹⁸⁵).

Eri liigi vakuse koormuste hulgas moodustasid köögiõiguse (Küchenrecht) alusel tasutavad andamid. Endisil piiskoplikel aladel maksti tavaliselt vakuselt: 1100 räime, mereäärseis vakustes — 200, teisal 22, lesta, 13 kana, 13 paari mune, 4—5 tükki pekki, 5—8 naela võid, 1 külimitt naereid ja soola¹⁸⁶). Eriti paljuliigiline ja suur oli seda laadi andamite hulk Mustjalas, Nemmallis ja Pajumõisas. Siin anti vakuselt 30 haugi, ½ tündrit turski, 5000 räime, 200 kammelat, 8 kana, 60 muna, 28 naela võid, 1 seakülg, 20 naela rasva, 1 searibi, 1 seaselg, soola, naereid ja tangu à 1 külimitt, 3 (mõnes vähemas vakuses kõigist pool) naela mett. Muhus anti vakuselt 45 haugi, 10 naela võid, 5—6 naela pekki ja 10 naela rasva, Maasis — 30 haugi, 5—10 naela võid, 4 naela pekki, 10 naela rasva, 1 searibi, 1 seaselg, soola ja tangu à 1 külimitt¹⁸⁷).

Majatarbeks (Zu des Hauses Notturft) anti kõigis vakusekohust kandvais ametkonnas, peale Maasi ja Muhu, igast vakusest tavaliselt 1 säilitis süsi, 1—2 sülda puid, 1 süld paekivi (Kalckstein), 1 süld pae-plokke (Kalckblöcke) ja ½—1 leisikas valmis koetud noota või nooda lõnga¹⁸⁸). Sörves anti Kaimri vakusest veel 1 süld paeplaate (Fliesen) ja Sääre vakusest palke, laudu ja latte¹⁸⁹).

Peale loendatud andamite lasusid talupojel vakusekohusena veel mitmed rahalised maksud. Sörves maksti igast vakusest 1 mark vakuraha (Wackengeld)¹⁹⁰). Mustjala, Pajumõisa ja Nemmalli vakused maksid n. n. „Bastgeld'i“ ½—1 margani vakuselt. 1617./18. a. maksis mõni vakus seda maksu koguni ainult 9 šillingit¹⁹¹). Sisuliselt ei selgu neist allikaist midagi maksu iseloomu kohta. Sõna-sõnalt tõlgituna tähendaks see „niineraha“. Võib-olla tähendatigi selle väljendisega varemini vast natuuras antud niine lunastamist rahas. Kuid

¹⁸¹) Ibid., vastavad ametkonnad.

¹⁸²) SMR 1627, SR 1645.

¹⁸³) Ibid., loendatud ametkonnad.

¹⁸⁴) Ibid.

¹⁸⁵) SMR 1627, lk. 27 b, 39 b.

¹⁸⁶) Vt. SMR 1627 ja SR 1645.

¹⁸⁷) SMR 1627, vastavate ametkondade vakusekoormused.

¹⁸⁸) Vrd. SMR 1627 vastavaid sissekandeid.

¹⁸⁹) SMR 1627, lk. 4 a, 5 b.

¹⁹⁰) SMR 1627, Sörve ametkond.

¹⁹¹) SMR 1617/18, 1627, vastavad ametkonnad.

ka adramaa osi märgiti sõnaga „Baste“; võib-olla tuleb „Bastgeld“ viia ühendusse selle mõistega.

Endiste piiskoplikkude alade ametkonnis maksti veel „Pulcke-Raha“ 1 mark kuni 4 marka 8 šillingit vakuselt. Sama ametkonna piires oli maks kõigis vakustes võrdne. Maaraamatute sissekannete kõrvutamine näitab üldiselt selle maksu väikest tõusu kuni 1627. aastani. Viimase aasta normid esinevad mõningate vähemate kõikumistega kuni ajastu lõpuni¹⁹²⁾. Maksu olemuse ja aluste kohta puudub aga selgus. Nimetus ise, mille liiki eristav osa kindlasti on sõna „pulk“ mitmuse genitiivne vorm, näikse osutavat sellele, et siin ürgselt oli tegemist mõne lõikpulkade (Kerbstock) lõigete alusel vakuste puhul sissenõuetava koormusega¹⁹³⁾. Vaadeldaval ajastul oli see algselt nähtavasti paljude üksikuhtude puhul võetav maks asendatud kindla, ühiselt õiendatava lunaga, sest ainult asja nii olles seletuksid ühtlased maksu normid ühe ja sama ametkonna piires.

Kõik endised ordualade, s. t. Mõasi, Muhu, Saaremõisa, Mustjala, Pajumõisa ja Nemmalli, vakused maksid n. n. „Sure (ka Suhre)-Raha“. 1617./18. a. oli selle maksu alammääraks 2, kõige sagedamaks määraks 4 marka vakuselt, üksikuis vakustes tõusis maks aga üle 9 marga¹⁹⁴⁾. Kuid 1627. a. on alammääraks 4 ja sagedamaks määraks 8 marka vakuselt¹⁹⁵⁾, s. t. enamikus vakustes on maks kahekordistunud. Viimaks nimetatud normid esinevad ka ajastu lõpul 1645. a. revisjoni andmeis. Maksu kummaline nimi „Sure-Raha“ — suur raha — näikse vihjavat sellele, et see oli mainitud ametkonnis suurim vakuste puhul kantav rahaline koormus. Pole võimata, et see koormus sisuliselt oli sama, mis teisis ametkonnis „Pulcke-Raha“. 1617./18. ja 1618./19. a. maaraamatuis nimetataksegi Mustjalas, Nemmallis ja Pajumõisas seda rahalist koormust, mis hiljemini „Sure-Raha“ nime kannab, „Pulcke-Rahaks“¹⁹⁶⁾.

Sõrve, Lümandu, Pajumõisa, Suuremõisa, Nemmalli, Mustjala, Karja, Kärla, Löve ja Magnushofi ametkonnis maksti 1617./18. ja 1618./19. a. vakuselt 30 marka „Gieselgeld'i“. Enamikus lunastati seda koormust aga natuuras, millist tasumismoodust väljendati sõnaga

¹⁹²⁾ Vrd. 1617./18., 1627. ja 1645. a. maaraamatute ja revisjoni andmete järgi vakusekohustisi vastavais ametkonnis.

¹⁹³⁾ Kas või näit. rahas lunastatav loomade kümnis, mille sissenõudmise moodus oli järgmine. Künnik märkis lõikpulgale kõik sündinud loomad; vakuste puhul tuli nende lõigete alusel maksta lunaraha juhul, kui kümnist natuuras ei tasutud. Saaremaa maaraamatuis kõneldakse loomade kümnisest ainult Vätla rootslaste lammaste suhtes. Kuid maaraamatuis ei leidu sissekandeid vastava kümnise alusel. Küll nimetatakse aga ka Vätla rootslastel lasuvat rahalist maksu „Pulcke Rahaks“, nii et ka seal see võiks haarata lammaste kümnist. SMR 1617/18.

¹⁹⁴⁾ Vrd. SMR 1617/18 ja 1618/19 vastavaid ametkondi.

¹⁹⁵⁾ Vrd. SMR 1627 mainitud ametkondi.

¹⁹⁶⁾ Vrd. SMR 1617/18 ja 1618/19.

„gieselt“¹⁹⁷). Viimasel juhul ei avaldu see maaraamatuis aga mitte mingisuguste lisasissetulekute näol. Tähendab, natuuras tasumise korral pole kroonu sellest koormusest saanud otseseid sissetulekuid. On tõenäoline oletada, et sõnadega „gieselt“ ja „Gieselgeld“ tähendati osa vakusekohusena kantavaid, eriti vakusepeo korraldamiseks minevaid koormusi või neist vabanemist rahalise lunamaksuga¹⁹⁸). Veel 1618/19 peeti Saaremaal vakusepidusid ja nähtavasti on sedalaadi sööminguid nimetatud siin „gieselt“-tüvest tuletatud sõnaga „Giesezelej“¹⁹⁹). Vakusepidude tõttu on arusaadav vakusekohusest sissetulnud andamite vähesus 1617.—1619. a. 1627. a. tasusid kõik vakused korralikult vakusekohust; vakusepidusid siis nähtavasti enam ei peetud ja kadunud oli ka „Gieselgeld“²⁰⁰).

Mõisateo määr sõltus talu suurusest. Adramaa suurune talu saatis teole ühe mehe ühes paari härgadega või tubli hobusega kuus päeva nädalas aasta läbi, Nelipühist Mihklini lisaks eelmisele — 6 päeva nädalas — veel ühe jalamehe ja lõikuse ajal veel teise jalateolise, ainult sai viimane süüa mõisast. Peale korralise teo olid sunduslikud veel talgud. Talgudele, mis ei võinud kesta üle 3 päeva, pidi talu saatma kõik oma tööväimelised inimesed, kellele sel puhul anti mõisast süüa²⁰¹).

Erilises seisundis olid adratalunikkude hulgas vabatalupojad. Võiksime neid jagada kolme liiki. Esimesse liiki kuulusid talunikud, kes maksid mõisale maa arvel tehtava teo eest raha. Vaadeldava ajavahemiku alul ulatus see lunamaks vaevalt 5 margani adramaalt, kuid 1645. a. on see tõusnud 100 margale adramaalt. Selliseid vabatalunikke kohtame Lümandus, Mustjalas jm.²⁰²). Teine liik vaba-

¹⁹⁷) Ibid.

¹⁹⁸) Varemalt on Saaremaa superintendent Leonhard S. Swahn seletanud, et „Gieselgeld“i“, mida saarlased nimetavat „Killi-raha“ks“, makstud Saaremaal elavate liivlaste poolt kuni saare venelaste kätte minekuni. J. J. Haigold, Beylagen zum neuveränderten Ruszland, II, Riia ja Leipzig 1770, lk. 370. See teade on kindlasti ekslik. Muidugi võib ülal esitatud oletusele kõrvale seada teisigi. Nimelt 1618./19. a. maaraamat nimegab „Gieselgeld“ina“ sissetulnud summa äratähendamise asemel ühe vakuse puhul: „der Gieseler ist entlaufen“. Kui selle pagemisega koormus peaks olema ära langenud, siis võiks oletada: 1) et see lasus „Gieseler“il“, 2) et see oli vakuselt natuuras „Gieseler“ile“ makstav, võib-olla toidustamiseks minev andam, mille rahas lunastamisel vast mõisast „Gieseler“i“ toideti, sest raha-andam langes ikka vist kroonule, 3) vakusel lasuv koormus seisis „Gieseler“i“ esitamises, mida võis lunastada 30 marga eest.

¹⁹⁹) Rechnung v. Slosse Arensburgk 1618/19, lk. 20 b — 21 a. Nach Landes Gewonheit den Eltisten in die Giesezelej auff Palmarum.

²⁰⁰) Vrd. SMR 1627 sissekandeid vakusekoormuste kohta. Hiljemini Rootsil ajal esineb see maks jälle „Gislare Penningar“ nime all.

²⁰¹) Luce, nr. 31.

²⁰²) SMR 1627, lk. 46 b, SR 1645. Mustjalas, Võhma vakuses Habse Hannes talu, Lümandus, samanimelises vakuses 1½ adramaad Polli Pert vnd Rejn jt. Keinastu laiul annab iga talu teost vabanemise eest 1 nuumatud sea ja Kessulaiul 5 marka.

talupoegi olid sellised, kelle vabaduse aluseks oli mõne ameti valdamine. Nii olid orjusest ja koormustest vabad kõik „eestpalujad“, kes selle eest pidid õpetama talurahvale palvetamist²⁰³). Samuti olid sageli oma ameti kestvuse ajal vanemad ja kupjad koormustest ja orjusest vabad, kuid maksid selle eest vakuste puhul vähemaid koormusi. Nii näit. maksis Lümandus Koimell vakuses vanem n. n. „Eltisten Pflicht'ina“ 1 mark 24 šillingit raha, 5 vakka kaeru, 1 oina, 1 talle, 1 singi, 3 tükki kuivatatud liha, 6 naela võid, 2 tündrit õlut²⁰⁴). Teisalt näeme, et vanadele kubjastele on talu antud eluajaks koormustest vabana²⁰⁵).

Vabad talupojad selle sõna otsemas mõttes olid ainult need, kelle vabadus orjusest polnud tingitud mõne kõrvaltöö, ameti jm. läbi. Mõnel juhul märgiti selliste vabatalunikkude vabaduse õiguslikku alust märkusega: „hat alte Freyheits Briefe“²⁰⁶). Peale ühe pundeniku olid need eranditult adratalupojad. Ajastu lõpul võime Saaremaal jälgida 15 vabatalu 18^{3/4} adramaaga. Üksikmajapidamiste arv oli aga kindlasti suurem, sest paljudes taludes oli rohkem kui üks iseseisev pere. Vabatalude suurus kõikus 1/2 ja 2^{1/2} adramaa vahel²⁰⁷). Ometi polnud ka nende vabatalunikkude seisund täiesti ühtlane. Osa neist kandsid seisvat kohust edasi ja olid ainult teost vabad, kuna teised olid vabad orjusest kui ka kõigist teisist ordinaarseist koormusist. Eranditult kõik pidid aga andma tarbekorral posthobuseid ja laskma kasustada end posti edasitoimetamisel ning käskjalgadena²⁰⁸). Postitalupoegadena on neist oma vabaduse säilitanud veel Vene ajalgi Koguva 2^{1/2} adramaa suurune talu²⁰⁹).

Vätla rootslased maksid 1627. a. igalt adramaalt 2 vakka rukkeid ja 2 vakka otri, 1645. a. on need normid tõusnud 3 vakale. Peale selle maksid nad igalt lehmalt 5 naela võid ja 3 „juustu“, lammas-telt kümnist ja rahas kõik kokku 7 marka 34 šillingit. Kalastamiselt maksid nad kevadel kümnist ja andsid igalt paadilt ühe hülge. Ordinaarset mõisategu nad ei teinud, vaid neid kasustati tarbekorral lossis laevade laadimisel jne. Üldse oli neid 1645. a. 21 peret 11^{1/2} adra-

²⁰³) SR 1645, Kärilas Mönnuste külas Kaye Tonnies; vt. ka Pajumõisa, Suuremõisa ja teiste puhul märkust: ist ein Behter und dafür frey.

²⁰⁴) SMR 1627, lk. 130 b 1^{1/2} tt. Mick Kahv. Ist Wanneme hans vnd Tönnis. So lange ehr Eltister, ist ehr obgesatzten Gerechtigkeit frey, vndt gibt wie zu Ende der Wacken zu befinden.

²⁰⁵) SR 1645, Karja ametkonnas Pamma vakuses antud Kocke Berendt'ile vana kupjana 3/4 adramaa suurune talu ad vitam.

²⁰⁶) SR 1645. Sõrve ametkond Salm-Anseküll vakus jt.

²⁰⁷) Vrd. SMR 1627 ja SR 1645 Sõrve, Karja, Magnushof-Elme, Suuremõisa, Lõve ja Muhu ametkonnis esinevaid vabatalunikke.

²⁰⁸) SR 1645, Sõrve, Muhu jt. ametkonnad.

²⁰⁹) SR 1645, Muhu, Rotzeuer vakus, Kogguva küla 2^{1/2} adramaa suurune Kerstigk Jürgen vnd Tönniesz talu.

maaga. Kas nad kõik siis veel olid keelelt rootslased, on küsitav, sest paljud neist kandsid täiesti eestipäraseid nimesid ²¹⁰).

Pundenikkude kiht oli õieti väikesearvuline; nende talude arv ei küüni 80-nenigi. Selle kihi tekkimine ja sisu pole täiesti selge. Wiedemann'i järgi tähendab pundenik talunikku, kes maksab punna vilja ²¹¹). Dr. P. Johansen kaldub samastama pundenikke keskaegsete tsinsitalupoegade ²¹²). Tsinsitalupoja normeeritud koormused sõltusid siiski ta valduses olevate adramaade arvust. Pundenikkude talusid seevastu ei hinnatud adramais. Näikse, et nende põllud ei asetsenud vanal kultuuripinnasel, vaid võsa- ja kütismail. Pundenik oleks seega uudistalupoeg. Üks rootsiaegne maaraamat nimetabki neid võsatalunikkudeks (Buschbauer) ²¹³). Sama asjaolu selgub ka taaniaegsete maaraamatute võrdlevast vaatlusest. Nimelt märgib 1617./18. a. maaraamat Sõrves Torgu vakuses Jürgen Möller ja Lümandus samanimelises vakuses Jacob Kawj talusid sõnaga „Buschlande“, kuid järgmise aasta maaraamat määritleb neidsamu talusid juba pundeniku talukohtadena ²¹⁴). Teisal võime jälgida üksjala talu muutumist pundeniku kohaks ²¹⁵). Pundenikkude jagunemine eri ametkondade vahel polnud kaugeltki ühtlane. Suuremal arvul leidis neid metsarohkeis Mustjala, Sõrve, Lümandu ja Löve ametkonnis. Tiirimetsa talupojaskond koostus ainult pundenikest. Seevastu polnud viljakandvais Maasi, Saaremõisa, Uuemõisa, Roopaka, Tumala mõisaseoskonnis ja veel mõnes teiseski üldse pundenikke ²¹⁶). Enamasti paigustusid pundenikud hajaasetuslikult väljaspool kitsamat külakonda. Kõik öeldu ainult kinnitab käsitust pundenikust kui uudistalunikust. Käesolevas pole võimalik harutada selle kihi tekkimise küsimust; tähendagem ainult, et reaalkoormuste määra rakendamine kihi nimetusena näikse rõhutavat just pundenikelt saadavaid viljaandameid ja osutavat alguses pundenikel lasuvate isiklikkude orjuste suhteliselt palju vähemale tähtsusele või nende täielikule puudumisele. Üksjalgade juures on see näit. otse vastupidi: nende suhtes rõhutatakse nende nimetusega just neil lasuvat isiklikku orjust.

1645. a. arvati pundeniku talu võrdseks $\frac{3}{4}$ adramaale; selle eest pundenik maksis seisvat kohust, mis polnud aga nii liigirohke kui adratalupoja juures ²¹⁷). Anti ainult rukist ja otri, tavaliselt kumbagi

²¹⁰) SMR 1627, SR 1645, Suuremõisa ametkond.

²¹¹) F. J. W i e d e m a n n, Ehnstisch-deutsches Wörterbuch, Peterburi 1869, vg. 985.

²¹²) P. J o h a n s e n, Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter, Verh. GEG, XXIII, Tartu 1925, lk. 28.

²¹³) Luce, nr. 8.

²¹⁴) SMR 1617/18, lk. 2 b, 5 b, SMR 1618/19, lk. 2 b, 5 b.

²¹⁵) SR 1645, Lümandu.

²¹⁶) Vt. nende arvulist jagunemist kirjutise lõpus leiduvast tabelist.

²¹⁷) Luce, nr. 31.

5 vakka, s. t. kumbagi 1 pund; mõnel üksikul juhul võrdub andam aga kihile nime andnud määrale, s. t. 1 punnale. Peale selle anti veel talult 2—3 kana, mõnel pool ka adraraha (resp. „tõheraha“) 1 mark kuni 1 mark 9 šillingit talult; ka suitsulambaid anti elamute pealt. Tiirimetsa pundenikud maksid ainult otri 10—18 vakka talult, kuid selle eest ei kandnud nad teisi seisva koormuse liike²¹⁸). Vakusekohustist pundenikud nähtavasti ei kandnud, kuigi seda ei või päris kindlasti väita. Enamuses pidid pundenikud tegema mõisale orjust 6 rakmetes päeva nädalas omal leival aasta läbi ja suvel kõige kibedamal tööajal veel teise jalamehe teole saatma²¹⁹). Tiirimetsa pundenikud orjasid mõisa siiski ainult kolm päeva nädalas 1 teolise ja 1 paari rakmetes härgadega²²⁰). Talgud olid tõenäoliselt ka pundenikele sunduslikud, kuigi seda otseselt ei mainita.

Kümnisetalupoegade hulka (kümnise lokaalse täärmini järgi nimetati neid ka Heittenbauer'eiks) kuulusid üksjalad, vabadikud ja kalurid. Enamikus paigustusid nende talud hajaasetuslikult üle terve vakuse, peamiselt võsa- ja jäätmail²²¹). Majanduslikult kõige paremas asendis olid neist üksjalad. Viimased omasid väikesi eraldiseisvaid, suuruselt väga erinevaid talusid. Väheseid neist, kes valdasid üle tavalise üksjala talu normi ulatuvaid maid, kutsuti suur-üksjalgadeks²²²). Vabadikkude talud olid hoopis vähemad ja võimaldasid vaevalt ilma kõrvalteotsemisaladeta elatumist. Varasemais maaraamatuis eritletakse veel saunikuid (Bathekerls), kuid hiljemini kadusid need vabadikkude hulka. Suuremal arvul leiame üksjalgu ja vabadikke neis ametkonnas, kus leidus rohkesti kultiveerimata võsa- ja veeremaid, nagu Lümandus, Sõrves, Mustjalas jm.²²³) Kalurid elasid pea eranditult kõik Sõrves Torgu vakuses, piki mereranda leidus seal üle 30 kaluritalu²²⁴).

Üksjalgade, vabadikkude ja kalurite põldudel lõigati kümnist, mida kohapeal nimetati „Heitten“²²⁵). Sissekanded kümniseviljast näitavad, et üksjalgade lõikus 1617./18. a. polnud sugugi alla jäänud adratalupoegade omast. Mainitud aastal ületas üksjalalt saadav küm-

²¹⁸) Vrd. SMR 1627 ja SR 1645 esinevaid pundenikkude koormusi.

²¹⁹) Luce, nr. 31.

²²⁰) SR 1645.

²²¹) Luce, nr. 31 ja SR 1645.

²²²) SMR 1617/18 jt. Sõrves Kaimri vakuses jm.

²²³) Üksikasjalise arvulise jagunemise kohta vt. tabelit.

²²⁴) SMR 1617/18 ja SR 1645.

²²⁵) SMR 1617/18 jt., Luce, nr. 20: „darumb ihnen Heiten oder wie man in Ehstland nennet zehend geschnitten wirt. Nehmblich die Sähnt so viel alsz vf ieden Stücke auszgeseet“. Sõna „Heiten“ (Heitten) etümoologia on selgusetu; tõenäoliselt on see mõnest eesti tüvest kujundatud. Arvestades sellega, et „Heiten“ sõltus külvist, võiks arvata, et see pärin on tuletatud eestikeelsest sõnast „heitma“, tähenduses külvama.

nis tihti adramaa suuruselt talult saadava kümnise ²²⁶). Kalurid maksid peale viljakümnise ka kaladelt kümnist ²²⁷).

Peale kümnise tasusid üksjalad 12—24 šillingit talult suitsuraha, kalurid ja vabadikud — tavaliselt 9 šillingit, üksikud aga ka 12—24 šillingit. Paljud kümnisetalupojad siiski ei kandnud üldse seda maksu ²²⁸). Teol käisid üksjalad vastavalt talu suurusele 1—6 päeva nädalas. Vabadikud tegid tegu ainult suvel heinateo ja lõikuse ajal ja tarbekorral kasustati neid käskjaladena. Kalurid pidid mõisa teo asemel tooma nädalas 2—3 korda värskeid kalu ²²⁹).

Vaatamata erinevusele eri kihtide koormusis ja nende osas ühiskondliku elu korraldamisel, oleks siiski ekslik omistada sellele talurahva kihistumisele seisuslikku ilmet. Tegemist on ikka ainult ühise talupoegade seisusega, kus üleminek ühest kihist teise polnud sugugi haruldane. Sageli asustati tühjaksjäänud adratalusid üksjalgedega, kes selle kaudu muutusid adratalupoegadeks ²³⁰). Kordagi ei märka meie aga üksjalatalu muutumist adrataluks ²³¹). Tähendab, kuulumine ühte või teise kihti ei olnud tingitud ainult sünnist, vaid sõltus sellest maast, mida talupoeg antud juhul majandas.

Mis puutub talupoja valduses olevasse tallu, siis polnud talupojal mingit omandiõigust selle üle; tal oli ainult õigus saada põldu enese elatamiseks. Kui mõis neid põlde ise vajab, siis pidi talunik seni tema käes olnud talust lahkuma ja nüüd sõltus mõisavalitseja tahtest, kuhu ta määras talunikule uue elukoha või missugusel määral ta andis talunikule maad. Kõnelemata üksikute talumaade mõisastamisest märkigem siin ainult terve küla — Ennenkull' — talude mõisastamist Muhus. Talunikele anti uued kohad endistel mõisaväljadel ja teistes küldes ²³²). Eriti 1645. a. revisjoni puhul näidatakse mõisapõldude suurendamise võimalusele talumaade arvel ²³³).

Talurahva asustuses elatuti pea eranditult põllundusest. Üldiselt valitses kolmepõllu süsteem. Toodetavad saadused kajastuvad täielikult andameis. Rohkesti peeti ka karja. Huvitava pildi talupoja varandusest pakub pärijateta surnud adriku Villa Tonniesz'i vaibearana kroonule langenud pärandus. Selle loend sisaldas: 1 vakk nisu, 81 vakka rukkeid, 113 vakka 3 külimittu otri, 15 vakka kaeru, 13 hobust, 17 tööhärga, 9 lehma, mullikaid ja vasikaid 18, 60 lamast, 12 siga, 1 veisenahk, 4 lambanahka, 7 leisikat villu, 100 küünart vatmali, 2 tündrit soolaräimi, 6 külimittu soola, linnaseid ja

²²⁶) SMR 1617/18, Sørve ametkond.

²²⁷) SR 1645, Sørve ametkond, Torgu.

²²⁸) SMR 1617/18, SR 1645.

²²⁹) Luce, nr. 31.

²³⁰) Vrd. 1617./18. ja 1627. a. maaraamatuid.

²³¹) Ainult ühel juhul nägime üksjalatalust pundeniku koha kujunemist. SR 1645, Lümandus.

²³²) SMR 1627, lk. 90 a.

²³³) Luce, nr. 20.

kanepiseemet à 2¹/₂ vakka²³⁴). 1 adramaa suuruse talu kohta on varanduse, eriti loomade, arv küllaliselt suur. Põllupidamise kõrval toodeti halva põllumaaga ametkonnis, kus leidus rohkesti metsi, tõrva, põletati puusüsi jne., kuna mererannas saadi kalastamisest lisatulusid²³⁵).

Üldiselt näikse vaadeldava ajavahemiku algusel talurahva seisund olevat kaunisti raskem kui selle lõpul. Esimesed maaraamatud näitavad, et 1/3 adrataludest on asustamata; peale selle leidub suure hulga talude juures märkusi, et talu on vaesunud, et tal pole midagi²³⁶). Ka see asjaolu, et adratalupojad maksid neil aastail seisva kohuse asemel kümnist, osutab erakordsele aegadele. Meie ei eksi vist, kui nende raskuste ja tühjade maade põhjust näeme 1611. ja 1612. a. rootslaste poolt Saaremaale ettevõtetud röövkäikudes. Mitte ainult kalastamine ei tabanud siis maad, vaid viidi kaasa suurel hulgal saarlasi ja asustati neid mandrile tühjadesse taludesse²³⁷). Paar aastakümnet peeti Saaremaa asehaldurite ja Eestimaa kuberneride vahel läbirääkimisi ja kirjavahetust äraviidud saarlaste tagasiandmise asjus²³⁸), mis tõenäoliselt aga kunagi ei teostunud.

Aastate 1618—1645 vahel asustati tühjad maad enamikus uuesti. Suurelt osalt sündis see saarlaste eneste poolt. Peamiselt rühivad kümnisetalupojad tühjadele adramaadele. Asumist õhutasid vististi ka maksuvabad aastad, mida uusasukaille anti²³⁹). Ka väljastpoolt tuli uusasukikke, kuigi mitte seesuguses ulatuses, nagu neid samal ajal asus mandri eestlaste keskele. Kohtame uustulnukaid Ojamaalt, Oelandilt, samuti ka Eesti- ja Liivimaa mandrilt, siis veel Kuramaalt; ka nimetatakse mõnda soomlast ja mõni nimi vihjab vene või poola algupärale. Eriti rohkesti näikse olevat asukaid andnud naaber-saar Hiiumaa. 1618. a. 409¹/₂ tühjust adramaast oli 1645. a. asustamata veel ainult 65¹/₂ adramaad²⁴⁰). Lühikese aja kohta on see küllalt tagajärjekas sisekolonisatsiooni saavutus ja näitab tookordsete saarlaste suurt elujõudu, eriti kui meeles pidada, et samal ajal saarlased on andnud rohkesti uusasukaid Baltikumi mandrile²⁴¹).

Eelnevas on püütud anda ülevaade taaniaegsete agraarolude ja -korraldiste üle Saaremaal. Ainese vähesuse ja ühekülgse tõttu kannab kirjutus peamiselt kirjeldavat ilmet: paljudele eriküsimusile on ainult vihjatud või puudutatud neid ainult pinnapealselt. Kuid selli-

²³⁴) Rechnung vom Slosse Arensburgk... 1618/19, vrd. SMR 1618/19.

²³⁵) SR 1645, Mustjala, Nemmalli jt. ametkonnad.

²³⁶) Vrd. 1617./18. ja 1618./19. a. maaraamatuid ja tabelit.

²³⁷) Ch r. K e l c h, Liefländische Historia..., Tallinn 1695, lk. 510.

²³⁸) ERKA, ERKkA (= Eestimaa rootsiaegne kindralkubeneri arhiiv), Registratur de Anno 1622—1626, lk. 145, 236, 361 jt.

²³⁹) Vrd. SMR 1617/18 ja 1627 ning SR 1645.

²⁴⁰) SMR 1617/18, SR 1645 ja tabel.

²⁴¹) ERKA, LRKkA (=Liivimaa rootsiaegne kindralkubeneri arhiiv), XII, 3.

Ametkond	Mõisa põllud adramaades	V a k u s	Adramaade arv								
			1617/18			1627			1645		
			a.	t.	v.	a.	t.	v.	a.	t.	v.
Sõrve	Salm-Ansekull Kaymer Zerle Torcke	13	2	1/2	15	1/2	1/2	8	1/2	9 1/2	
		13	1		14			11		1/2	
		10 ³ / ₄	1 ³ / ₄		12 ¹ / ₂			12 ¹ / ₂			
		18 ¹ / ₄			18 ¹ / ₄			10 ³ / ₄		4 ¹ / ₂	
	10 ³ / ₈	55	4 ³ / ₄	1/2	59 ³ / ₄	1/2	1/2	42 ¹ / ₄	1/2	14 ¹ / ₂	
Lümandu	Lemmall	10 ¹ / ₂			10 ¹ / ₂			6 ³ / ₄		3 ³ / ₄	
	Koymell	12			12			12			
	Lümmeda	6 ¹ / ₄	7		6 ¹ / ₄	6 ¹ / ₂		5 ¹ / ₂	6 ¹ / ₂	3/4	
	Leteuur	13			13			13			
	Carnall	19 ¹ / ₂	1		18	3		18	4 ¹ / ₄		
	Attell	13 ¹ / ₂	2 ¹ / ₂		16	1/2		12		3 ¹ / ₂	
	Weiuenall-Vetterockh	9	15		17	8		21 ¹ / ₂	3 ¹ / ₂		
	8 ¹ / ₂	83 ³ / ₄	25 ¹ / ₂		92 ³ / ₄	18		88 ³ / ₄	14 ¹ / ₄	8	
Käräla	Teckmar-Saur	11	5 ³ / ₄		13 ¹ / ₂	4 ¹ / ₄		15 ¹ / ₄		1 ¹ / ₂	
	Jehempehe	13 ¹ / ₂	1		13 ¹ / ₄	2		12 ¹ / ₄		3	
	Carmes	12	1		11	1		12 ³ / ₈			
	Koggul-Korpkull	13 ¹ / ₂	1 ¹ / ₂		14	1/2		14 ¹ / ₂			
	Mohns-Sommer	4 ¹ / ₂	15 ¹ / ₂		16 ¹ / ₂	3 ¹ / ₂		16 ¹ / ₂	1 ¹ / ₂	2	
	Pagimetzell	12 ³ / ₄	4 ³ / ₄		17 ¹ / ₄	1/4		15 ³ / ₄		1 ³ / ₄	
		7 ¹ / ₂	67 ¹ / ₄	29 ¹ / ₂		85 ¹ / ₂	11 ¹ / ₂		86 ³ / ₄	1 ¹ / ₂	8 ¹ / ₄
Magnushof-Elme	Euküll	15	4		19 ¹ / ₂	1/2		21	1/2		
	Euküll-Torgies	15 ¹ / ₂	2 ¹ / ₂		15	1/2		14	1 ¹ / ₂		
	Vdeuer	4 ¹ / ₂	9		13 ¹ / ₂	1		8 ¹ / ₂		6	
	Ladiell-Kirrides-Medell	9 ³ / ₄	6 ¹ / ₂		16 ¹ / ₂	1/4		7 ¹ / ₂		9 ¹ / ₄	
	Randeuer	16 ¹ / ₄	7		19 ¹ / ₄	3 ³ / ₄		6 ¹ / ₂		10	
	Helmus-Hattküll	6 ³ / ₄	8 ³ / ₄		13	2		15 ¹ / ₂			
	Haddola-Ochtis	8 ¹ / ₂	5		17 ¹ / ₄	1/4		11		2 ¹ / ₂	
		9 ¹ / ₂	76 ¹ / ₄	42 ³ / ₄		114	8 ¹ / ₄		84	2	27 ³ / ₄
Karja	Persin-Koickell-Leps	8	3 ¹ / ₂	10 ¹ / ₂	17 ¹ / ₂			16			
	Mettill	8 ¹ / ₂	5 ¹ / ₂		15	1/2		15	1/2		
	Hangell	19	9 ¹ / ₂		30	2 ¹ / ₂		19 ¹ / ₂	2 ¹ / ₂	15 ¹ / ₂	
	Nurmes-Metzküll	12	4		16 ¹ / ₂	1		15		2 ¹ / ₂	
	Pamma	13 ¹ / ₄	2 ³ / ₄		14 ¹ / ₂	1 ¹ / ₂	1	12		4	
	8 ⁵ / ₈	60 ³ / ₄	25 ¹ / ₄	10 ¹ / ₂	93 ¹ / ₂	4 ¹ / ₂	2	77 ¹ / ₂	3	22	
Löve	Tonniell	8 ¹ / ₄	7		10 ³ / ₄	4 ¹ / ₂		14 ³ / ₄	1		
	Callo	10	9		12 ¹ / ₂	7		19			
	Paniours	9 ³ / ₄	13 ¹ / ₂		11 ¹ / ₄	12		21 ³ / ₄	2		
	Nemmall-Tackeuur	12 ¹ / ₂	1		15	1/2		12			
	Löende	20 ¹ / ₂	8 ¹ / ₂	6	21 ¹ / ₂	4 ¹ / ₂	9	31 ¹ / ₂	4	?	
		22 ³ / ₄	62	39	6	71	28 ¹ / ₂	9	99	7	?
Suuremõisa	Piha-Vettell	16	1/2	2	13 ¹ / ₂	2 ¹ / ₂	3	12	1/2	6	
	Rootslased-Wätlas		?		11 ¹ / ₂			11 ¹ / ₂			
	Ilpell	16	10	3 ¹ / ₄	19 ³ / ₄	3 ³ / ₄	3 ¹ / ₂	12 ¹ / ₂	4 ¹ / ₂	12 ¹ / ₄	
	Tahewall-Puttküll	24 ³ / ₄	9 ¹ / ₂		30	4 ¹ / ₂	1	23 ¹ / ₂	6 ³ / ₄	5	
	Weiuur-Eszmus	13 ¹ / ₄	2 ¹ / ₂		14 ³ / ₄	2		7	1 ¹ / ₂	1	
	15 ¹ / ₂	70	22 ¹ / ₂	5 ¹ / ₄	89 ¹ / ₂	12 ³ / ₄	7 ¹ / ₂	66 ¹ / ₄	13 ¹ / ₄	24 ¹ / ₄	

Ametkond	Mõisa põllud adramaades	V a k u s	Adramaade arv								
			1617/18			1627			1645		
			a.	t.	v.	a.	t.	v.	a.	t.	v.
Pähkla	Lulenepehe (küla) Irras (küla)	3 8			2 ¹ / ₂ 17 ¹ / ₂		1 ¹ / ₂		3 15	2	4
7 ³ / ₄		11	11 ¹ / ₂		20	11 ¹ / ₂		18	2	4	
Pajumõisa	Ottlas-Pittola-Virritill Leke-Abbola-Rachtill	15 ¹ / ₂ 13 ¹ / ₄	1 12	6 ¹ / ₂	20 24 ¹ / ₄	1	3 4 ¹ / ₂	13 ¹ / ₄ 22 ³ / ₄	1 ¹ / ₂	11 ¹ / ₂ 5 ¹ / ₂	
6 ³ / ₄		28 ³ / ₄	13	6 ¹ / ₂	44 ¹ / ₄	1	7 ¹ / ₂	36	11 ¹ / ₂	17	
Nemmall	Tappemegge Korues-Hunda	14 ?	4 ?		19 13 ¹ / ₂			17 ¹ / ₂ 15	1		
9 ¹ / ₄					32 ¹ / ₂			32 ¹ / ₂	1		
Mustjala	Mustell Woymesz Padisz	4 ¹ / ₂ 14 ¹ / ₂ 6 ¹ / ₂		7 3	4 ¹ / ₂ 21 ³ / ₄ 6		1/4 3 ¹ / ₂	3 ¹ / ₂ 20 ¹ / ₂ 7	1 ¹ / ₂ 2 ¹ / ₂	1/2	
8 ⁵ / ₈		25 ¹ / ₂	10		32 ¹ / ₄	3 ³ / ₄		31	4	1/2	
Maasi	Rahewall Kerckeuer Paidell Tackeuer	14 ¹ / ₂ 19 14 8	16 3 8 ¹ / ₂ 3 ¹ / ₂		32 20 21 11	2 2 2 1	1 ¹ / ₂	26 ¹ / ₂ 21 20 8	1 ¹ / ₂ 1 1/2	6 ¹ / ₂ 2 ¹ / ₂ 4	
15		55 ¹ / ₂	31		84	6	2 ¹ / ₂	75 ¹ / ₂	3	13	
Uuemõisa	Karridall Velcküll	13 11 ³ / ₄	5 ¹ / ₂ 5 ¹ / ₄		18 ¹ / ₂ 16 ¹ / ₂	1/2 1/2		20 15 ³ / ₄	2 ¹ / ₂ 2 ³ / ₄		
11 ³ / ₈		24 ³ / ₄	10 ³ / ₄		35	1		35 ³ / ₄	5 ¹ / ₄		
Saaremõisa	Capper Randeuer	24 20	24 44		?	?		36 42			
14 ³ / ₄		44	68		?	?		78			
Muhu	Painsell Tambse Löetze Vrringkas Kuyast Ennenkull Nurmes Rotzeuer Tuppenorm (küla)	10 ¹ / ₂ 14 11 ¹ / ₂ 21 15 22 11 15 4	7 ¹ / ₂ 12 ¹ / ₂ 10 5 7 7 ¹ / ₂ 8 8 ¹ / ₂ 1 ¹ / ₂		16 21 ¹ / ₂ 21 ¹ / ₂ 26 21 24 21 ¹ / ₂ 21 ¹ / ₂ 7 ¹ / ₂	2 4		28 ¹ / ₂ 17 ¹ / ₂ 21 29 ³ / ₄ 16 ¹ / ₂ 22 ¹ / ₂ 20 16 7 ¹ / ₂	3 3/4 1 1/2	1 2 2 1 2 2 ¹ / ₂	
15 ¹ / ₂		124	67 ¹ / ₂		180 ¹ / ₂	10 ¹ / ₂		179 ¹ / ₄	5 ¹ / ₄	10 ¹ / ₂	
Paadla	Carridall (küla) Paiküll (küla)	1 1	1/2 1		1 ¹ / ₂ 2 ¹ / ₂	1/2		1 ¹ / ₂ 4			
9		2	1 ¹ / ₂		4	1/2		5 ¹ / ₂			
Roopaka		3 ¹ / ₂			4	1	12	5		12	
Tumala 13 ¹ / ₂		2 ¹ / ₂			7 ¹ / ₂			10	1/2		
Türimetsa 2 ³ / ₄	Hajatalud										
Spitelhoff 2 ¹ / ₂		6 ¹ / ₂	3		?	?		8	1 ¹ / ₂		
Abruka 3 ³ / ₄											
203 ¹ / ₄	62 vakust, 5 väljaspool vakusi seisvat küla	817	409 ¹ / ₂	28 ³ / ₄	1050	109 ¹ / ₄	41	1059	65 ¹ / ₂	161 ³ / ₄	

senagi osutab käesolev kirjutis mitmele omapärasusele Saaremaa oludes, võrreldes enam tuntud Liivimaa mandri oludega, mille kohta meil mõne publitseeritud vakuseraamatu revisjonimärkmete kaudu võimalik saada üldkujutlust. Saaremaa suhtes puuduvad seda laadi allikpublikatsioonid. Sel põhjusel olgu lubatud käesolevale juurde lisada kokkuvõtlik tabel (vt. lk. 96—99), talurahva asustuse jagunemise ja kihistumise üle mõningate allikate alusel. Teataval määral tohiks see tabel asendada maaraamatute täpsat üllitust.

Märkus tabeli juurde.

Käesoleva tabeli aluseks on 1617./18. ja 1627. a. maaraamatud ja 1645. a. revisjoni andmed. 1617./18. a. maaraamatu andmeid on täiendatud 1618./19. a. maaraamatu järgi; eriti on viimane tühjade maade märkimisel täielikum. 1627. a. andmetele on võetud lisa 1630./31. a. maaraamatust Paadla, Roopaka, Tumala ja Spitelhofi kohta. 1627. a. lahtris vabadikkude üksjalgade puudumine seletab nende mitte-esitamist vastavas maaraamatus. Tabelis on püütud ametkondade piire alati kohandada 1617./18. a. maaraamatu andmeile vastavalt, sest ainult siis on võimalik saada võrdleva ülevaate asustuse tihenemisest. Seega ei vasta tabel talurahva asustuse tegelikule jagunemisele terve ajastu kestes. Viimases lahtris on siiski tahtud anda mõnesugust pilti talumaade tegeliku jagunemise kohta üksikute ametkondade vahel, kuigi selles on ainult läänistamata jäänud adratalupoegi saadud arvestada. Ametkondade nimede juures on antud mõisapõldude suurus 1645. a. andmete järgi.

Lühendusi: a = läänistamata jäänud asustatud talumaad, t. = tühjad talumaad, v. = võõrandatud (s. t. läänistamiste jm. teel erakätesse läinud) talumaad, k. vabadikkude lahtris tähendab vabadikkude arvestamist üheskoos üksjalgadega, kr. asustatud talude lahtris = kroonule kuuluv, vab. = vabadikud, saun. = saunikud.

(Lõpp.)

E. Blumfeldt.

Akadeemiline Ajaloo-Selts 1930./31. aastal.

„Ajaloolist Ajakirja“ ilmus tegevusaastal 3 numbrit (2 nr. 1930. ja 1 nr. 1931. aastakäigust). Ajakirja toimetusse kuulusid peatoimetajana P. Treiberg, toimetusliikmeina kodumaa ajaloo alal H. Kruus, arhiivinduse alal O. Liiv ja arkeoloogia alal M. Schmiedehelm. Ajakirja ühe uurimuse ja ürikute kõrval ohtramalt mitmekesiseid ajaloouurimistöösse puutuvaid teateid, ülevaateid, arvustisi j. m.

Asuti intensiivsemalt „Eesti Biograafilise Leksikoni“ täiendusvihi eeltöile; see vihk ilmub a. 1932. Moodustati eriline toimkond, kus on esindatud kõik tähtsamad leksikonis esinevad alad. Toimkond teeb otsuseid vihku paigutatavate nimede suhtes. Ringkirjaliselt pöörduiti paljude erialade esindajate poole, paludes ettepanekuid uute nimede saamise, seni ilmunud biograafiate täiendamise j. m. suhtes. Samuti asuti üksikuist teostest uute

nimedc hankimisele. Ka asus tööle täiendusvihu toimetus (peatoimetaja P. Treiberg, toimetusliige H. Kruus, sekretär J. Jensen).

Jätkusid „Eesti ajaloo bibliograafia 1878—1918“ (*Bibliotheca Estoniae Historica*) koostamistööd. Hangiti materjali peamiselt Taani ja Poola ajaloo bibliograafilistest töödest (B. Erichsen'i ja A. Krarup'i toimetatud „Dansk historisk Bibliografi“, I, III, L. Finkel'i „Bibliografia Historyj Polskiej“, III); vaadati läbi Tartu Ülikooli Raamatukogu Baltika kataloog; rida sedeleid, peamiselt arhiive ja arhiivindust käsitlevaile osadele saadi O. Liivi bibliograafilistest märkmetest Eesti ajalugu käsitlevate poolakeelsete kirjutiste kohta; vähesel arvul saadi sedeleid ka mujalt. Teose käsikiri on osaliselt trükivalmis ja töö ilmub vihkude kaupa k.-ü. „Looduse“ kirjastusel umbes 50 trükipoogna suurus.

Jätkati kaastööd Õpetatud Eesti Seltsi Eesti filoloogia ja ajaloo aastaülevaadete valmistamisel, koostades ajaloo osa bibliograafiat; lõplikult valmis käsikiri 1929. a. kohta, sedeldati 1922. a. aines ja bibliograferiti 1923. a. eestikeelsed ajalehed ja muukeelseid ajakirju.

„Ajaloo oskussõnastiku“ komisjon H. Sepa juhatusel lõpetas Weber-Baldamus'e „Lehr- und Handbuch der Weltgeschichte“ järgi oskussõnade kujundamise; moodustati oskussõnu veel mitme teise ajaloolise teose järgi; loodi suurem hulk oskussõnu sõjaajaloo ja relvade jaoks; vaadati süstemaatiliselt läbi F. J. Wiedemann'i „Ehstnisch-deutsches Wörterbuch“. Ka vanaajaloo oskussõnade moodustamine lektor K. Wilhelmson'i juhatusel jõudis lõpule. Praegu on teoksil õigusteaduse, usuteaduse ja kunstiajaloo oskussõnastikkudest valiku tegemine ajaloo oskussõnastiku jaoks, kusjuures ülevõetavate sõnade tähendusi osalt täiendatakse ja oskussõnade kuju tarbekorral muudetakse. Seni on välja töötatud umbes 8000 oskussõna ja töö on sellega lõpule jõudmas.

A. Kruusberg'i toimetatud „Ajaloolise Arhiivi“ II köite „Materjale Maltsveti liikumise kohta“ trükkimist lõpetatakse ja raamat, mis on kujunenud palju mahukamaks kui esialgu kavatsetud (üle 20 trükipoogna), ilmub lähemal ajal.

Otsustati välja anda mag. M. Tõldsepa uurimus „Meeleolu Liivimaal enne Põhjasõja lahtipuhkemist“, mille kirjastamiseks on läbirääkimised käimas.

Lõpule nihkuval ajaloolise rahvatraditsiooni kogumisel töötasid seltsi 9 stipendiaati (H. Kõrge, O. Männik, L. Otsa, M. Sorgsep, B. Tomasson, E. Vahkal, A. Vihman, L. Vilmre ja E. Änilane) koos Eesti Kirjanduse Seltsi stipendiaatidega 1930. a. suvel peamiselt Järva- ja Harjumaal. Seni kogutud rahvatraditsiooni

materjalid on deponeeritud Eesti Kultuuriloolisse Arhiivi ja on sellega kõigile kasutamiseks kättesaadavad.

Veel algatati seltsi juurde erifondide asutamise eeltöid, esijoones meie laevanduse ja kalastuse ajaloo uurimiseks, pöördudes ringkirjaliselt vastavaiil aladel tegelevate asutiste ja ringkondade poole. Samuti algatati ja harutati meie kihelkondade ajaloo uurimise organiseerimise küsimust ja loodi vastava kava koostamiseks erikomisjon.

Lisaks endistele astuti väljaannete vahetusse Lenigradi Soome-Ugri rahvaste kultuuri uurimise seltsiga, Soome genealoogilise seltsiga, Kopenhaageni kuningliku raamatukoguga, Gøteborgi ülikooli raamatukoguga, Pärnu muinsusuurijate seltsiga j. t.

Selts võttis osa Rahvusvahelise ajalooteaduste komitee Eesti osakonna, Ida-Euroopa ajaloo seltside föderatsiooni, Eesti Kultuuriloolise Arhiivi, Tallinna linna poolt 24. II 1928 asutatud „Eesti Ajaloo Kapitali“ komitee, Fenno-Ugria jt. ettevõtete tööst.

Seltsi juhatusse kuulusid: P. Treiberg (esimees), H. Kruus (abiesimees), H. Kleis (kirjatoimetaja), R. Kleis (laekahoidja), J. Köpp ja E. Blumfeldt (ametita liikmed). Revisjonikomisjonis olid J. Jensen, F. Leinbock, R. Stokeby, asemikkudena E. Liigant ja A. Sumberg. Seltsis on praegu 75 liiget; juurde tuli tegevusaastal 6 liiget; liikmemaksu tasumatajätmise ja seltsis eemalejäämise pärast kustutati nimestikust 5 liiget.

Üld- ja referaatkoosolekuid peeti 9, millest osavõtjate keskmine arv oli 26. Koosolekuil esitati järgmised referaadid:

5. oktoobril 1930 — E. Laid: „Kodumaa asustus muinasajal“. Kiviajast (umb. aa. 6500—1000 e. Kr.) tuntakse meil umbes 1000 kivieset, umbes paar tuhat luueset ja nende katkendit. Leiud rühmituvad Pärnujõe, Emajõe, Võrtsjärve ja Peipsi ümbrusse, Põhjarannikule, Saare- ja Hiiumaale. Asustus oli kogu kiviaja ühtlane. Rahvas, kes tegeles peamiselt kalastamisega ja jahipidamisega, elas metsistes, veeveersetes kohtades. Kiviaja rahvarikkad kohad on tänapäeval vähe asustatud: need on soised, rabased ja metsised maa-alad, mis ebasoodsad põlluharimiseks. Lääne- ja Loode-Eestis puudus kiviajal asustus või oli väga vähene, kuna Eesti rannik, samuti saared, olid osalt alles mere all. Pronksiajast (aa. 1500—500 e. Kr.) on Eestis vähe leide, arvult umbes 20, ja mõned kalmed, nii et selle aja asustusest pole võimalik pilti saada. Sama maksab eelrauaaja (a. 500 e. Kr. kuni Kr. sünd.) kohta. Mitmeti huvitavamad on vanema rauaaja (Kr. sünd. kuni a. 400 p. Kr.) leiud. Need rühmituvad Viru rannikule, Virumaa lääne-

Järvamaa ida- ja lõunaossa, Tartu-, Võru- ja Viljandimaale; nad puuduvad Pärnu-, Lääne-, Saare- ja Hiiumaal. Oli juba toimunud rahva üleminek lahtiselt eluviisilt põlluharimisele ja tunti koduloomi. Elav kaubanduslik läbikäimine tõi maale metalli — pronksi ja rauda, kultuur ja jõukus oli võrdlemisi kõrge. Leidub küll alasid, kust leide pole, eriti lääne- ja põhjarannikul, kuid need on alad, mis allpool maksimaalset mere piirjoont. Meri ulatus tol ajal kaugemale, samuti olid suuremad järved laiapiirilised. Loodusteadlased ja geoloogid väidavad, et alad, mis on allpool maksimaalset mere piirjoont, on vähe viljakad, järjelikult põlluharija rahvas seal ei elanud. Asustuseks valiti kõige viljakamad alad. Keskmise rauaaja (aa. 400—800 p. Kr.) leiukohad langevad üldjoontes ühte vanema rauaaja omadega; leide esineb uudisena ka Saaremaalt, mis hakkas Baltimere kaubanduses osa etendama. Noorema rauaaja (aa. 800—1250 p. Kr.) leiukohad langevad teataval määral ühte vanema ja keskmise rauaaja leiukohtadega, nimelt on neid Viru rannikul, Rakvere ümbruses, Järva-, Tartu-, Võru- ja Viljandimaalt. Üksikuid leiukohti esineb ka juba üle kogu maa. Et rahvaarv oli kasvanud, oldi sunnitud asumiseks valima ka juba vähem viljakaid alasid, nagu Pärnu- ja Läänemaad ja Loode-Eestit. Asustus levis vanadest keskustest ääre- ja tagamaile. Eriti arvukaid leide annab Saaremaa. Läti Hendriku jt. andmete järgi teame, et Saaremaa oli tol ajal võrdlemisi kõrgel arenemisastmel, jõukam, teataval määral väljaspoole aktiivne ja seda peamiselt oma geograafilise asendi tõttu. Meie muinslinnade (neid tuntakse 106) levik langeb ühte noorema rauaaja leidude ja tänapäeva põllupinnast sõltuva asustuse levikuga. Asustuse levimise tendents ikka enam ja enam ääremaile ja vähem viljakaile aladele kestab veel tänapäeval, sest asustamata alasid on veel olemas.

Samal koosolekul — E. Blumfeldt: „Jooni Saaremaa agrarajaloost XVII sajandi keskel“ (ilmus ümbertöötatud kujul „Ajaloolises Ajakirjas“ 1931, nr. 1, 2).

26. oktoobril 1930 — H. Sepp: „Vana-Liivimaa kaitsest XV ja XVI sajandil“. Vana-Liivimaa kaitse küsimuse jälgimisel XV ja XVI sajandil tuleb arvestada peamiselt Vene sõjaretki. Vana-Liivimaa ja Venemaa suhted omandasid hädasohtlikuma ilme XV sajandi teisel poolel, mil Moskva suurvürst Ivan III sai Pihkva kaitseisandaks ja allutas Novgorodi linnriigi ühes selle laialdaste aladega. Liivimaal polnud siit peale enam tegu väikeste Vene linnriikidega ja nende sõjaretkedega, mida oleks kerge olnud pidurdada olemasolevate jõudude ja kindluste abil. Moskva hakkas nüüd kasutama Pihkvat ja Petserit toetuspunktina retkede jaoks Liivimaa keskosade vastu ja Novgorodit — pealetungiks Liivimaa

põhjaosade ja Soome vastu. Pealetungi võidi nüüd teostada arvukate jõududega mitmest kohast, katkestades sideme Liivimaa lõuna- ja põhjaosa vahel, paralüüsidest vastupanu organiseerimist ja juhtimist ning rüüstates maad. Ka ähvardas nüüd kindlustisi endisest suurem hädaoht: pealetungi relvad olid täienenud eriti kahureilt ning lõhkeaineilt ja soodustasid tagajärjekamat ja lühiajalisemat piiramist. Vana-Liivimaa riiklik ja ühiskondlik struktuur oma iseloomult oli aga keskaegne ja ebasoodus maa edukaks kaitsmiseks. Liivimaa oli killustatud eririigikesteks, piiskoplikeks ja ordu aladeks, mis olid feineteisega vastuolus; seisusliku korra väljaarene- mise tõttu aegapidi kuivasid kokku maahärralised sissetulekuallikad ja raha hankimine muutus aeglaseks. Kuid kutseline jalgvägi tingi- sõdurite näol nõudis suuri summasid; raha vajati ka kindlustiste ümberehitamiseks ja nende varustamiseks. Seisusliku korra arengu- guga teravesid sinne riigikestes ka sotsiaalsed vastuolud. Talu- pojaskonnal puudus huvi riigi vastu ja ta osa maakaitstes langes. Välise hädaohu tagasitõrjumisel osutus Vana-Liivimaal tugevamaks teguriks ordu oma enam tsentraliseeritud sisekorra, võitlusvõime- lise väeosa — orduruütlite — ja sõjapidamise traditsioonide omamise tõttu. Vene hädaoht sai kardetavaks ordumeister Bernd von der Borch'i ajal. Vangistanud a. 1479 Kokenhusenis endaga vaenujalal seisva peapiiskopi, arvas viimane olevat paraja momendi võitluseks Pihkvaga, kes tol ajal, mil Moskva suurvürst veel oli seotud mujal, kandis Liivimaa vastu agressiivseid plaane. Valga maapäeva otsusega juulist 1479 kavatseti Liivimaa ühist retke ordumeistri juhatusel 1480. a. alul. Vahepeal sai aga Pihkva Mosk- valt palutud abi. Ühise jõuga tungisid venelased Tartu piiskop- konda, kuid pöördusid siiski pea tagasi. Ordumeister omakorda piiras Irboskat, rüüstas maad Pihkvani ja pöördus siis Tartu tagasi. Samal aastal kavatseti koondatud Liivimaa jõududega ette võtta uus sõjaretk Pihkva vastu, kes oli üks (moskvalasi pidasid kinni Volga tatarlased). Kuid see sõjakäik lõppes tagajärjetult. Tatar- laste hädaohu lakates otsustas Ivan Pihkva eest sõdida, et jalule seada Moskva prestiiži. Ühinenud moskvalaste, pihkvalaste ja nov- gorodlaste sõjajõud tungisid veebruaris 1481 kolmes rühmas Liivi- maale ja laastasid laialt maad. See sõjaretk erines eelmistest jõu- dude arvukuselt ja laiaulatuslikkuselt. Liivimaa juhtivaile jõudu- dele pidi nüüd selguma, kui tõsine oli Vene hädaoht ning kui kardetav oli seda omale maale ootama jääda. Volter von Pletten- berg'i ajal tungisidki liivimaalased seepärast ise koondatud väge- dega vaenlase maale ja sundisid teda astuma välislahingusse: siin oli otsustav võitlustublidus ja -oskus, millelt liivimaalased esialgu veel ületasid vaenlast. Nii kerkiski Liivimaa kaitseprobleem Volter von Plettenberg'i ajal erilise põnevusega esile. Suure oskusega

püüdis viimane kasutada kõiki poliitilisi, diplomaatilisi, majanduslikke ja sõjalisi võimalusi Vene hädaohu tagasitõrjumiseks. Ka otsis ta lähemat kontakti naabermaadega — Rootsi, Soome ja Leeduga ja hoolitses sõjaväe täiendamise eest, hankides eriti jalgväge. 1495. aastast peale kulutati palju raha sõjaväe ja varustuse hankimiseks, pannes seks erakorralisi makse peale. 1501. a. suvel saabusid Lüübekist Tallinna 2000 palgasõdurit. Nendest, 4000 ratsaväelasest jt. koostuva sõjaväega tungiti vaenlase maale. Sõjategevus arenes edukalt, saabus Seritsa võit. Kuid oodanud asjatult leedulasi Ostrovi all, pöördus Plettenberg tagasi. Pea tungisid aga venelased mitme väeosaga Liivimaale ja laastasid maad, eriti Tartu piiskopkonda. Seesmise korralageduse mõjul Plettenberg ei saanud pidurdada venelaste sõjategevust. Jaanuaris 1502 Volmaris kokkutulnud maapäevalt puudusid paljud. Eriti Tartu piiskopp ja Harju-Viru rüütelkond, kelle aladel venelasi sees oli, nõudsid esijoonset abi. Ka kasvas linnade rahulolematuus. Plettenberg otsustas uuesti ise tungida Venemaale. Koondanud väed Helme juurde tungis ta Pihkvamaale ja vallutas Pihkva eeslinnad. Pihkvalased algasid läbirääkimisi, et aega võita Moskva abivägede saabumiseks. Lahing Smolina juures lõppes siiski liivimaalaste võiduga. Plettenberg'i võitude puhul nii a. 1501 kui a. 1502 oli Liivimaa vägi kahtlemata väiksem, kuid näiliselt võitluskõlbulisem kui venelastel. Seisused, kes a. 1503 kokku tulid, nõudsid rahu; samale sunniti välisasjaolud. Sõja eesmärk — muretseda Liivimaale pikemaajaline ja kindel rahu Venega — ebaõnnestus. Ka äpardus Vene piiri korraldamise katse Liivimaa huvide seisukohast. Ometigi tähendas Plettenberg'i võit venelaste üle tookordse Liivimaa iseseisvuse päästmist kauemaks kui 50 aastaks. Kui a. 1525 Tartu piiskopp Blankenfeld oma võimu kindlustamiseks oli loomas sidemeid Pihkvaga, suutis Plettenberg seegi kord hädaohu eemaldada. See kindlustas Liivimaale reformatsiooni läbiviimise, mis omakorda küll suuresti kaasa mõjus Liivimaa riikliku organismi kõdunemisele, soodustades keskvalduse detsentraliseerimist ja seisuslike vastuolude teravnemist. Pool sajandit hiljemini seisis Liivimaa uuesti Vene hädaohu ees ja seekord hoopis nõrgemana kui Plettenberg'i aegu. 1558. a. alul toimunud venelaste rüüsteretke järel püüdis Volmari maapäev osta Moskvalt rahu ja ühtlasi võttis vastu käsu maakaitseks. Kuid selle teostamine osutus eelmise Vene rüüsteretke läbi kurnatud maale raskeks. Venelased tungisid maale kahes suunas: lõuna poolt ja põhja poolt Peipsit. Fürstenberg'il osutus võimatuks vägesid koondada ja maa-alad langesid üksteise järele vaenlase saagiks, isegi ordulossid ei osutanud küllalist vastupanu. Vaenlasest vallutamata jäänud kindlused, orduaja jäädavama raudvarana Vana-Liivimaa kaitsmisel, võimal-

dasid aga tähtsal määral kaasa tõmmata lääne kultuuriga riike Liivimaa saatuse otsustamisele.

Samal koosolekul — H. Moora: „Balti muinasteadlaste kongress Riias 19.—23. aug. 1930“ (ilmus „Ajaloolises Ajakirjas“ 1930, nr. 3).

9. novembril 1930 — O. Liiv: „Mõningaid Soome ja Eesti ajaloo uurimise ühisküsimumisi“. Soome ajaloo uurimine algas palju varemini ja soodsamais oludes kui Eesti oma. Peaaegu kuni iseseisvuseni olid meil ajaloo uurimise peaviljelejaiks balti sakslased, kuna eestlastest ajaloolased peale V. Reiman'i olid tõlkijad ja kompilaatorid, kes omalt poolt ajaloolistesse töödesse lisandada suutsid vaid pateetilist rahvuslikku meelsust. Seejuures pole aga kummalgi maal jätkunud küllalist huvi feineteise ajaloo vastu. Eriti vähe tähelepanuväärivat leiame selles suhtes Eesti poolel, kuna soomlased Eesti ajaloo üle rohkem on avaldanud. Eesti ja Soome ajalooline areng on neid maid ajuti lähendanud, ajuti eemaldanud; ikkagi on palju ühishuvilisi küsimusi mõlema rahva ajaloolises arengus. Nende ühisküsimumuste uurimises on soomlased oma ealt vanema teadusliku uurimistöõ juures kaugel ees eestlasist. Eesti arhiivid sisaldavad ohtralt materjali Soome kohta, näit. Riigi Keskarhiiv, Tallinna ja Narva linnaarhiivid. Soomes leidub Eesti kohta vähem arhiivmaterjali, kõige enam Riigiarhiivis; Eesti Vabadussõja ajaloole pakub huvi ka Soome Sõjaarhiiv. Kõneleja esitab rea ajaloolisi probleeme, mis omavad huvitavust nii Soomele kui Eestile. Juba esimesel iseseisvuse ajal tegid eestlased koos Soome hõimudega ühiseid rünnakuid Rootsi ja lõunapoolsetelegi aladele, kannatades samuti ühiselt vastaste retkede all. Rootslasi on juba väga vanal ajal asunud nii Eesti kui Soome aladel. Soomlastelt on eestlased saanud abi juba ristiusustamise ajast peale, eriti aga Harju mässu puhul. Soome vägede esinemine sõdades Eesti pinnal on olnud sagedane nähe; eriti kohtame soomlasi linnade garnisonides, väepealikutena, kindluste komandantidena. Meie maa poliitilises ajaloos väärib tähelepanu rida soome mehi vastutusrikkatel administratiivsetel kohtadel, näit. Horn'ide sugu. Soome põgenemisel ja asumisel, mis on toimunud sajandite kestel, on tähistavad nii majanduslikud kui psüühilised momendid ja nende uurimine annaks pildi ka meie maa olukorrast ja meeoludest. On selgitamata Soomes leiduvate eesti asustuste tekkimine ja elu-olu. See asumine ühelt maalt teise on olnud vastastikune, nagu seda m. s. ka keeleteadus tõendab. Soomlaste asumisest meie maale kõnelevad XVI sajandi ajaloo-allikad; et maa oli tühjaks jäänud, siis plaanitseti isegi kavakindlat maa koloniseerimist. See asumine kestis veel XVII sajandi teisel poolel. Ka läänistati vastastikku

aadlikke, samuti on Soomest Eestisse tulnud maa- ja linna-töölisi. Valitsuse poolt on korduvaid takistusi tehtud sellele elavale vastastikusele väljarändamisele. Eesti ja Soome kaubanduslik läbikäimine on olnud elav juba keskajast alates ja eriti suur osa on selles Tallinn etendanud. Seadusepärase kauplemise kõrval lorkas juba vanasti salakaubitsemine. Siin vajaks selgitamist, millised olid ühendusvahendid, kaubateed. Käsitöö arengu uurimise seisukohast omab tähtsust käsitöömeistrite ja sellide rändlemine ja suhe Eesti ja Soome vahel. Kirikliku elu alal on Eestil Soomega olnud sagedasi kokkupuuteid juba alates piiskopp Albertist ja Toomast ja paavsti legaat Wilhelmist. Eriti palju on vastastikku antud vaimulikke jõude; nii on XVI—XX sajandil tuntud hulk soome soost pastoreid meie maal, kellest nii mitmed on töötanud suure andumusega ja leidnud poolehoidu. Hariduselu alal on Soome andnud Eestile hulga haridustegelasi, alates juba B. G. Forselius'est; Tartu ülikoolis on õppinud palju soomlasi ja nii mitmedki Soome teadlased on teinud uurimisretki Eestisse. Vajaks selgitamist, kuidas meie ärkamisaja tegelased on olnud Soomest mõjustatud. 1905. a. oli eesti emigrantide esimeseks asupaigaks Soome. Soome-Eesti ajaloo ühisküsimuste uurimisel on kasutatavad puhasajalooliste dokumentaalsete andmete kõrval keeleteadus, etnograafia, arkeoloogia, suuline rahvatraditsioon ja rahvaluule. Et Soome ja Eesti ajaloo ühisküsimusi viljakalt läbi töötada, on vaja kontakti mõlema maa ajaloolise uurimistöö vahel. Nende ühisküsimuste süstemaatilise uurimise kaudu saavutaksime ülevaate tiheda ja sõbraliku vahekorra kohta kahe erirahvuse vahel, mis on kestnud juba mitme sajandi jooksul.

23. novembril 1930 — A. Soom: „Saaremaa kaitse organiseerimine 1700. a. alul“. Ehkki Põhjasõja ajajärk meie ajaloos on rohkem uuritud alasi, on selle ajajärgu siseajaloos ja vähemate linnade ning maa-alade sündmustikus veel paljugi selgitamata küsimusi. Saaremaa saatus XVI ja XVII sajandil erines mitmeti teiste siinsete maa-alade omast. Nii sise- kui välissõdadest jäi saar oma geograafilise asendi tõttu kuni a. 1710 peaaegu puutumata. Pikal rahuajal jäi aga ka Saaremaa kaitseküsimus hooleksusse. Alles Karl XI ajal võeti Kuressaare kindluse kordaseadmine käsile. Kindlustamistööd algasid a. 1684, jätkusid hoogsamalt 1695. aastast peale ja kestsid palju aastaid. Selleks vajalisi summasid määras riigivalitsus, nõutades abi ka rüütelkonnalt ja linnalt. Allikate puudulikkuse tõttu pole võimalik kindlustamistööde käiku üksikasjaliselt aasta-aastalt jälgida. Kõneleja kirjeldab lähemalt 1698. ja 1699. a. töid; esimesel aastal kulutati kindluse kordaseadmiseks 3937, teisel 4500 hõbetaalrit. Kui võrrelda Kuressaare fortifikatsiooni eelarve summasid mõne teise meie maa suurema

kindluse, näit. Narva, omiga, siis leiame, et viimased olid aa. 1698—1700 umbes 20 korda suuremad. Põhjasõja lahtipuhkemisel ei olnud Saaremaa vaenlase võimaliku pealetungi puhuks ette valmistatud. Kuressaare kindluse ehitamine oli pooleli, nagu selgub maapealik Örnklou kirjadest Liivimaa kindralkuberner Erik Dahlberg'ile; samuti oli varustus ja garnisoni koosseis puudulik. Peale umbes poole-sajamehelise garnisoni ei viibinudki Saaremaal alalist väge. 38 aadlilipu ratsanikku olid maal laiali, pealegi väljaõpetamata ja varustuseeta. Dahlberg teatas vaenulisest sündmusest küll väga tagasihoidlikult, et mitte asjata paanikat tekitada. Vaevalt mõtlesidki saksilased sel ajal Saaremaa vallutamisele. Siiski oli kartuseks põhjust, liiatigi et Saksi vägede kavatsused polnud lähemalt tuttavad, et Taani laevad ristlesid Läänemerel, et Kuramaa rand oli nii lähedal Sõrvele ja et Kuramaa talupojad, kes tihti külastasid Saaremaad, võisid maa kaitsetust seisukorrast saksilastele hästi teateid viia. Ka oli Liivimaal vähe väge, nii et ka maa poolt polnud Saaremaa küllaliselt kaitsstud. Maapealik isiklikult pidas seiskorda väga tõsiseks, nagu näha ta kirjust Dahlberg'ile, Kuressaare magistraadile, ringkirjust Saaremaa mõisnikele, rentnikele ja pastoreile. Ka mai lõpul või juuni alul Örnklou poolt kokkukutsutud kohalikkude Rootsi ohvitseride ja tsiviilametnikkude koosolek pidas seisukorda kardetavaks ja pooldas erakordsete kaitseabinõude tarvituselevõttu. Örnklou tegevus arenes kahes suunas: 1) Saaremaa kaitseseisundisse seadmiseks ja 2) tõelise olukorra varjamiseks ja Saksi-Poola vägede kavatsustest Kuramaalt teadete saamiseks. Mõisnikele ja rentnikele tehti maapealiku poolt korraldus Kuressaare kindlustamiseks ja vajaliste materjalide kiireks kohaletoomiseks. Samuti kiirustati kindlustustöödega, käsutades talupoegi ja linnast saunikuid suuremal arvul tööle. Veebruari lõpul küsis Örnklou kuningalt erisummasid kindlustustööde jätkamiseks. Kuid Rootsist ei saanud vastust nii pea; ei võinud abi saata ka Dahlberg ega Eestimaa kindralkuberner Axel Julius de la Gardie, kelle poole Dahlberg oli soovitanud pöörduda. Örnklou'l tuli tugeada vaid kohalikele jõududele ja majanduslikele võimalustele. Ta pikendas kindlustustööliste tööaega ja arvu, ja kui saabus Rootsist saadetud käsk Kuressaare renteis leiduva 6500 hõbetaalri Stokholmi saatmiseks, otsustas maapealik kohaliku garnisoni, aadlilipu ohvitseride ja Kuressaare tähtsamate tsiviilametnikkudega seda summat kindluse ehitustöiks ja maakaitseks kasutada. Nüüd jätkusid kindlustustööd ja varustuse hankimine hoogsamalt ja sügiseks viidi kindlus enam-vähem kaitseseisundisse. Kiires korras püüti ka kohapealsete jõududega nii kindluse- kui maakaitset organiseerida. Põhjasõja alul kutsuti 250 Kuressaare elanikku püssi alla. Sõja puhuks vajas kindlus muidugi alalist väljaõpetatud garnisoni. Et

väljaspoolt selle hankimiseks vähe lootust oli, värbis maapealik kohapealt 4—500 meest, kes aga mandrile viidi. Eriti vähe (arvult 5) oli Kuressaare kindluses, nagu Liivimaal üldse Põhja-sõja ajal, kahurvaelasi. Nende värbimiseks puudus raha. Ka vajalisi tehnilisi jõude ei suudetud nii pea hankida. Garnisoni jalgvägi koostus 50 mehest.

Et pika Saaremaa ranna kaitseks, mille kardetavad punktid — Muhu väin ja Sõrve poolsaar — asusid teineteisest eemal, oli olemas vaid 38 õpetamata ja puuduliku varustusega ratsanikku, püüdis maapealik siingi kohalikkudest maaelanikkudest kaitset korraldada. Mõisnikud saksa käsitöölaliste ja talupoegadega pidid püüdma vaenlase võimaliku dessandi puhul teda tagasi tõrjuda. Selline maa kaitsevägi ei võinud muidugi tulla arvesse võitluses suuremate regulaarväe salkadega, kuid teda võidi siiski kasutada vähemaulatuslikkude rüüsteretkede tagasitõrjumiseks. Ka Saaremaa aadlilipp kutsuti täies varustuses veebruari lõpul õppusele ja määrati talle puuduvad ohvitserid. Saksilaste võitlustest kuulda saades astuti samme aadlilipu ratsanikkude arvu suurendamiseks ja dragunite kokkukutsumiseks; käsutati mõisnikud ühes neile alluvate saksa käsitöölisega Kuressaarde ja kutsuti aadli noormehi üles vabatahtlikult sõjaväkke astuma. Ranna kaitseks kavatses Örnklou oma väikearvulisi jõude paigutada Saksi vägede retkede tõttu Riias põhja poole, eriti kardetavaks muutunud Muhusse. Ühtlasi aga organiseeriti Sõrve poolsaare kaitset, kästes ka mõisnikel ja rannavalvureil kinni püüda Sõrvet külastavaid Kuramaa talupoegi, et Saksi vägede liikumise üle teateid saada ja salakuulamist tõkestada. Vaenlase tõeliste kavatsuste kohta puudusid küll andmed, kindel aga on, et isegi Rootsi admiraliteedis peeti seisundit kardetavaks ja saadeti siinsete randade kaitseks mõned sõjalaevad välja, mille meeskondi moonastati Saaremaalt. Vahe peal tegi maapealik korraldusi aadli kontributsiooni sissenõudmiseks ja sõjaväe tagavarade muretsemiseks, ka tuli tal korduvalt pikendada ja uuendada dupleeritud ratsanikkude ja dragunite vajalise arvu kokkusaamise tähtpäevi ja määrust. 38 mehest koostuv aadlilipp jäigi 1700. a. esimesel poolel pea ainukeseks Saaremaa kaitseväeks, kuid seegi polnud võitlusvõimeline varustuse puududes, mis küll oli tellitud, kuid Riias sõjategevuse tõttu ei saanud. Nõuded maakaitseks Saaremaa rüütelkonnalt polnud alul rasked, kuid ka neid ei täidetud. Pikk rahuaeg oli rahva, eriti aadli, ära hellitanud. Hiljemini kasvasid nõuded ja Saaremaa suutis sõjaaaja raskusi siiski 10 aastat taluda ja isegi olla mandri jaoks üheks tähtsamaks garnisonide ja kaitsealkade varustamise baasiks. Maapealik Örnklou, kes oma ülesandeid maakaitsemisel võttis tõsiselt, ei olnud siiski küllalt kõva käega igasugu vastupanu murdmisel.

Samal koosolekul — H. Rebane: „Tartu ülemaaline rahvaasemikkude koosolek 27.—29. novembril 1905. a.“. 1905. aasta Eesti ajaloos on veel pea täitsa söödis ala. Uurimismaterjali on selle kohta kvalitatiivselt vähe ja palju lisamaterjali võib veel juurde tulla; seetõttu on lõppotsuste tegemine praegu veel raskendatud. Ettekande allikaks on kasutatud paremate allikate puududes peamiselt ajakirjandust ja suulist traditsiooni. Kõneleja annab esialgse lühikese ülevaate Tartu ülemaalise rahvaasemikkude koosoleku kokkukutsumise põhjustest, peatudes eriti mõõdukamate kodanliste elementide poliitilistel püüetel 17. oktoobri manifesti järel.

7. detsembril 1930 — P. Haliste: „Eduard Meyer'i teaduslik tegevus“. Kõneleja annab vanaajaloo arengust teravikulise pildi, vaadeldes eriti, milline on selle uurimisel olnud Ed. Meyer'i osa (ilmunud ümbertöötatud kujul „Ajaloolises Ajakirjas“ 1930, nr. 4).

15. veebruaril 1931 — J. Kõpp: „Lõuna-Eesti rahvakooli arengust XIX sajandi esimesel poolel Laiuse kooliolude alusel“. Eesti rahvakooli alged ulatuvad tagasi XVII sajandisse B. G. Forselius'e kõrgema rahvakooli ehk seminari juurde. Kindralkuberner G. Browne'i patent aastast 1765 pani kindlama aluse meie rahvakooli võrgule, kuna 1819. a. talurahvaseadus lõplikult määras rahvakooli alused. Kihelkondades oli kooliasjade kõrgemaks juhtijaks koolikonvent, millist Laiusel peeti esmakordselt mais 1822. Koolikonvendi alalisiks liikmeiks olid kihelkonna härrased, kirikuõpetaja, võõrmündrid, peale selle ajutised liikmed. Kõneleja peatub m. s. Laiuse 1835. a. koolikonvendi, kus oli harutusel rahvuslike algkooliõpetajate seminari ellukutsumise küsimus, mille teostumist kirikuõpetaja Jannau lootis keisri kaasabilt. Selles küsimuses keisri poole pöördumise leidis aga Tartu ülemkirikueestseisja-amet sündmatu olevat. Maapäev otsustas siiski maakoolide huvides korraldada üldise koolide-katsumise, mille teostajaiks määrati Põlva kirikuõpetaja Schwartz ja Laiuse kirikuõpetaja Jannau. Maapäevale saadetud revideerimise tulemused olid küllaltki kurvad. 1849. a. talurahvaseaduse põhjal astusid ametisse kihelkonna koolivalitsused, kuhu kuulusid kiriku eestseisjad, kirikuõpetajad, kihelkonna kooliõpetajad ja kihelkonna koolivanemad. Laiusel toimis selline kihelkonna koolivalitsus 1851. aastast peale, otsustades jooksvaid kooliasju. Viimaste tegelikuks juhatajaks kihelkonnas oli kirikuõpetaja; ta teatas mõisale koolikohustuslike ja puudevate laste nimestikud, revideeris koole, andis õpetajaile korraldusi, juhtnööre jne. Laiusel on eriti kirikuõpetaja Jannau tundnud huvi koolide vastu, mille tõttu rahvakoolid olid siin heas korras. Kirikuõpetaja abilisteks kooliasjanduses olid kiriku võõr-

mündrid ja kogukondade eestseisjad. Tihti on kirikuõpetaja konvendile esitanud kaebusi võõrmündrite hooletuse üle, mida põhjustas aga nende tasuküsümuse korraldamatus. 1839. a. Liivi maapäeva otsusega seati ametisse koolivanemad, kes olid kirikuõpetajate otses- teks käsilasteks. A. 1840 kinnitati need Laiusel ametisse. Kooli- tööd kontrollis kirikuõpetaja ja igal pühapäeval käisid õpetajad tema juures aru andmas; ka toimetati kirikuõpetajate ja ta abiliste poolt n. n. koolikatsumisi, tavaliselt kevadeti, mille puhul ka õpetaja- jate võimeid prooviti. Koolide arv kasvas aja kestes. Kirikuõpetaja algatas konvendil uue kooli asutamise mõtet, kust siis vastav soov mõisale esitati. A. 1822 oli Laiusel 10 kooli; a. 1826 alga- tas Jannau küsimuse koolide asutamise kohta Jõgeva ja Vaimast- vere valda; viimases teostus kooli asutamine rahva osavõtul kiirelt, kuna Jõgeval see teostus alles 4 a. hiljemini, pärast seda, kui konvendil juba kõne all oli olnud ülemkirikueestseisja-ametilt abi paluda Jõgeva ja Kurista mõisate kooli asutamisele sundi- miseks, milliste mõisate esindajad samal konvendil siis lubasid kooli ruumid ja abiõpetaja palga. Kui kirikuõpetaja suure lastearvu pärast algatas Mõisamaale kooli asutamise küsimuse ja konvent selleks raskusi ees leidis olevat, siis kinkis Mõisamaa peremees Mätik (Metig) koolile maja ja a. 1836 töötaski kool umbes 50 lapsega. Sama nähe esines ka Laius-Tähtvere uue kooli asuta- misel, milline küsimus kirikuõpetaja poolt algatati a. 1834, kuid mis alles a. 1848 teostus koolile maja kinkimise kaudu talumehe Fink'i poolt. Kirikuõpetaja poolt a. 1834 algatatud Sootaga küla- kooli asutamine teostus a. 1847, kusjuures 19 Sootaga küla pere- meest koolimaja üles ehitasid ja õpetajale maad lubasid. Sama kooliga oli kirikuõpetajal hiljemini raskusi; nimelt tahtsid pere- mehed a. 1851 hulga õpilastega töötava kooli tegevuse lõpetada ja maja palvemajaks jätta, mis kavatsus siiski ei teostunud. Väike- Võikvere vald avas kirikuõpetaja ettepanekul a. 1849 kooli. Mõnel pool oli rahvas siiski tõrkjas koolide suhtes; näit. võrdlemisi jõukas Siimuste külas, kus 1849. a. oli 900 elanikku, 49 koolilapse jaoks puudus kool; kirikuõpetajal oli palju meeolehärma ja konvendil tegemist enne, kui alles mõisa ja kreismaakoolikohtu vaheleastu- mise tagajärjel asutati kool. Õpetajaid andis Laiuse vallakoolele pikema aja kestes Laiuse kihelkonnakool. Ühtlasi hoolitseti õpe- tajate teadmiste täiendamise eest. Kirikuõpetaja märgib a. 1834 vana korraldusena, et õpetajad leerioõpetusest (2 leerii aastat, à 3 nädalat, à 2 õpetajat) osa võtavad; see korraldus kadus alles venestusajal. Õpetajate palgaks oli Laiusel 1824. a. konvendi otsu- sega ühepäeva maa ühes heinamaaga, taludelt puid ja küünlaid; viimaste pärast esines konvendil korduvalt kaebusi. 1828. a. and- meil oli õppeaineiks lugemisõpetus, mõistlik lugemine, Uus Testa-

ment, arvud, üks kord üks, katekism, lauluviisid, kirjutamine ja arvutamine; viimased kaks vabatahtlike õppeainetena, mida õppisid vähesed; a. 1831 esineb ka natuke looduslugu, a. 1834 natuke maateadust. Eriti heal järjel oli Laiuse koolides laulmine. Üldiselt pidi kool andma teadmisi, mis olid vajalised kristlikule talupojale, et elada rahus omas seisuses. Õppekava koostas kirikuõpetaja igal aastal ja see täienes aja kestes; teinekord esines seal ka juhtnõore laste koolituleku, teretamise, kõnelemise j. m. kohta. 1834. a.-st esines Laiusel komme, et lapsed vastastikku üksteist õpetasid. Õppetööd takistas tunduvalt õpperaamatute puudumine. A. 1829 otsustas konvent kirikuõpetaja ettepanekul nõutada vaesemaile raamatuid, milleks mõisad ja kogukonnad toetust lubasid. Hiljemini on samme astunud koolidele raamatute hankimiseks ja nende köitmiseks. Nii tekkisid koolidel väikesed raamatukogud; a. 1851 oli juba 19 koolil 1052 raamatut. Kooliskäimine oli Laiusel üldiselt korralik; selle järele valvas kirikuõpetaja; ka konvendid selgitasid puudumiste põhjusi ja korraldasid trahvide sissenõudmist. Puudujaid manitseti, trahviti ja hooletuile jagati ihunuhtlust. Puudumise põhjuseks oli tavaliselt riiete ja toidu puudus, vali talv, haigused. Veneusu liikumise ja näljaaastate mõjuna konstateerib Jannau kooliskäimise hoole kahanemist. Ka vaeslaste eest hoolitsesid kirikuõpetajad ja konvendid; näit. said 40-dais aastais hulk vaeslapsi toetust magasiadist. Vanemate ja laste huvist kooli vastu anti konvendil korduvalt head tunnistust. A.-st 1822 peale pidas kirikuõpetaja koolijutlusi kirikus ja esitas aruandeid koolide üle; ka korraldati koolipidusid ja jagati lastele pühakirja raamatuid. Osa lapsi said õpetust kodus; a. 1852 oli selliseid kodusõppijaid 25% kogu koolilaste arvust. Koolide töö tulemustest tunnistavad head aruanded. Peale oskuste hinnatakse koolide tööviljana ka asjaolu, et a. 1841 Laiusel ei olevat keegi ühinenud talurahva rahutustega. Rahvahariduslikes aruandeis 70-daist aastast esineb küll teissugune hinnang Laiuse kooliolude kohta; see oli tingitud osalt valjumast mõõdupuust, osalt uutest hindajaist. Üldiselt võib siiski öelda, et teatavais tingimuis ja teatava hoole juures rahvakool täitis oma ülesannet, kasvas ja arenes, et teha meie rahvast kirjaoskavaks.

8. märtsil 1931 — L. Rebane: „Inglis-Saksa vahelise vaenu süvenemine maailmasõja-eelseil aastail“. Inglis-Saksa vahelistes suhetes kujunesid eeldused selleks arenguks, mis lõpuks lahendus maailmasõjas, juba eelmisel sajandil, mil toimus Saksa riigi suur seesmine ja väline murrang, ta tõusmine ja arenemine suurriigiks pärast a. 1871. Kindlustanud oma sõjalise ülevõimu võitudega Austria ja Prantsusmaa üle ja saavutanud poliitilise esikoha Euroopa mandril, hakkas Saksa riik vallutama ka maailma

tööstuslikke ja kaubanduslikke alasid ja muutus imekiirelt kardetavaks võistlejaks eriti Inglismaale. Majanduslik tõus, tööstus-kaubanduslik ekspansioon ja koloniaalsed vallutused alates Bismarck'i ajast tegid Saksamaa mõjukaks võimuks ka Välis-Euroopa kaubanduse alal ja tõid kaasa ka muutuse Saksa välispoliitika, kus hakati ihaldama vastavat avarat maailmapoliitilist mõjuringkonda; see oli n. n. Weltpolitik, mis peagi muutus sakslaste abstraktseks ideaaliks riikliku ja rahvusliku au ning väärtustunde säilitamisel. See suurel määral tõusiklik Saksa imperialism ihaldas seejuures ka imetlemist ja tunnustamist teiste poolt ja teotses ses sihis alul rohkem demonstratiivselt, hiljemini aga jõuga opereerides ja olles ise väga hell ja umbusklik, nagu see eriti puhtakujuliselt on väljendunud keiser Wilhelm II juures. Oma laiutavate maailmahegemonistlike sihtide taotlemisel tuligi Saksamaal lõpuks asuda võitlusesse Inglismaaga, kes oli olnud senine valitseja merede üle, tööstuse, kaubanduse ja koloniaalpoliitika alal, seistes esikohal maailmas, sõltumatu ja tegevusvaba. Kõike seda säilitada oli Inglise poliitika püsivaks ja vankumatuks sihiks, tema julgeoleku ja olemasolu pandiks, millest ta vabatahtlikult ei saanud loobuda. Saksamaa poliitilise tõusu alguaastail Bismarck'i osava poliitikaga saavutatud heas ja toetavas vahekorras Inglismaaga, kes nägi meeeldi tugevat ja sõbralikku Saksamaad vajalise vastukaaluna Prantsus- ja Venemaa suhtes, ilmnis juba XIX sajandi lõpuaastakümneil teatav ettevaatlikkus. Inglismaale muutus ehamugavaks Saksa rivaliteet tööstuse ja kaubanduse alal; samuti hakkas Saksamaa umbusaldama inglasi, oodates ühtlasi võimalust temast ettejäudmiseks ja oma unistuste aktiivseks teostamiseks. Aastail 1898—1901 esitas Inglise valitsus Saksamaale liidu sõlmimise ettepaneku, mis oli tingitud üldisest välispoliitilisest konjunktuurist, sest Inglismaal oli hõõrumisi Vene- ja Prantsusmaaga koloniaalpoliitilisel alal, ja lootusest sellega ühtlasi pehmendada Saksamaa kaubandus-tööstusliku konkurentsi mõju. Kuid Saksamaa suhtus ettepanekusse külmalt, pidades ilma selletaigi kindlustatuks inglaste sõpruse. Ka muutus Saksa diplomaatia neil ajal üha saamatumaks, lärmakalt opereerides vaid Saksamaa au ja väärtustunde nimel. Sakslaste lõplikkude sihtide suhtes umbusklikuks muutunud inglased otsisid omale uusi sõpru: nad sõlmisid lepingu Prantsusmaaga a. 1904 ja lahendasid arusaamatused Venemaaiga a. 1907—8, millised sammud tulid Saksamaale õieti ootamatult. Inglismaa ja ta uute sõprade poliitiline koostöö hakkas ikka enam ja enam võtma saksavaenulist suunda ja Saksamaa nägi end tagasi tõrjutavat nii koloniaalpoliitikas kui kaubanduses. Uue poliitilise olukorra esimeseks suuremaks avaldiseks oli I Marokko kriis, mis lõppes Saksamaa diplomaatilise kaotusega a. 1906. Majandusliku

jõukuse kasvades vajas aga Saksamaa ikka tungivamalt sellele vastavat poliitilist seisundit. Esiteguriks oma sihtide saavutamisel pidas Saksamaa võimsat sõjalaevastikku, mis saigi Saksa imperialistliku mõtte sümboliks. Just see aga riivas väga oluliselt Inglismaad, asetades hädaohtu kogu Inglise majandusliku arengu, asumaade julgeoleku, riikliku iseseisvusegi. Laevastiku küsimus kerkis aja kestes majanduslikkude vastuolude kõrval esikohale mõlema riigi vahekorras ja sai vahetult konfliktiks aluseks. Wilhelm II suhtumine Inglismaasse oli väliselt kõikuv ja vastuoluline ja tema ülalpidamine kergesti haavuv, kiitlev, taltsutamatu, muutudes aja kestes ikka enam ja enam sõjakaks ja ilmutades mõtete ja tegude süsteemist. Eriti muutus laevastik talle varsti *idée fixe*'iks. Keisrit toetas, õieti mõjustas Saksa maailmahegemonistlikes kavatsustes Saksa mereväe juht, admiral Tirpitz, olles ise vaid palju tasakaalukam, ettevaatlikum, vähemalt esialgu, vajalise jõu kogumisel. Pangermanistlik liikumine toetas omakorda Tirpitz'i plaane rahva seas. Riigikantsler Bülow pooldas samuti Saksa imperialistlike plaane, kuid ainult diplomaatlikumalt teostatuna. Oma mõõdukaid seisukohti ei suutnud Bülow keisri juures läbi viia; samuti jäid tagajärjetuiks Saksa Londoni saadiku Metternich'i püüded Inglis-Saksa vahelise rahu heaks. Eduard VII, samuti ta välisminister Grey ja Inglise avaliku arvamuse enamiku suhtumine Saksamaasse oli tagasihoidlik: pooldati küll rahu temaga, kuid sõprust Vene- ja Prantsusmaaga. Vaenulisemalt suhtus Saksamaasse väiksemaarvuliste militaristide ja šovinistide kõrval ka Inglise mereväe juht sir John Fisher. Kieli laevanädalal a. 1904 selgus inglastele Saksa laevastiku tõeline suurus ja tema poolt ähvardav hädaoht. Nüüd järgnes Inglise laevastiku reformimine, eriti suurte laevade ehitamine 1906. aastast peale. See andis uut hoogu ka Saksamaa laevastiku täiendamisele. Et vältida uusi suuri kulusid relvastuseks ja ühtlasi alal hoida senist esikohta merel, algatas Inglismaa rahvusvahelist relvastuse küsimuse harutamist, seades tingimuseks, et Inglise laevastik oleks nii tugev kui kahe teise suurema merevõimu oma kokku. Küsimust harutati Haagi konverentsil a. 1907, kuid peamiselt Saksamaa vastuseisu tõttu see üritus ebaõnnestus. Selle järel vaen aiva süvenes. Inglismaa hakkas ka Saksamaa vastaseid toetama nende huvides. Tüliküsimuseks oli näit. Bagdadi raudtee ehitamine, mis tõotas Saksamaale avaraid majanduslikke perspektiive, kuid millele Inglismaa nüüd takistavalt vahele astus, nähes selles m. s. hädaohtu Indiale. Sõda siiski veel ei tahetud. Kuid nii erateel kui mitteametlikult saadik Metternich'i kaudu inglaste poolt a. 1908 algatatud kokkulepete sondeerimised laevastiku suhtes ei andnud tulemusi just Wilhelm II kategoorilise järelandmatuse tõttu. Vastuoksa, Saksamaal suurendati laevastikku, opererides vastava meeoleu loomiseks inglaste poolt ähvardava sõja-

hädaohuga, mis omakorda ärevust tekitas Inglismaal. Et Saksamaa veel polnud küllaliselt ette valmistatud sõjale, püüdis keiser Inglismaad rahustada kirjaga ühele Inglise admiraliteedi silmapaistvale isikule, kuid see samm tekitas vaid arusaamatusi: oldi juba muutunud väga tundeliseks. Kui Eduard VII sõidul Austriasse kohtas Wilhelm II augustis 1908 Kronbergis, peatuti siin ka laevastiku vähendamise küsimusel, kuid asi äpardus Wilhelm II vastuseisu tõttu täiesti. Lõplikult pöördus nüüd Inglismaa kaksikliidu poole ning suurendas laevastikku. Wilhelm II saamatu ja taktitu intervjuu ühes Inglise ajalehes Saksamaa heasoovlikkusest 1908. a. sügisel aiva süvendas pahameelt. Saksamaal vaadati kõigele sellele kasvava ärevusega. Kantsler Bülow'i sammud kokkuleppe saavutamiseks ei leidnud Inglismaal enam vastukõla. Mõlemad riigid harjusid nägema teineteises vastast. Kantsler Bethman-Hollweg'i poolt a. 1909 algatatud ja aastaid kestnud ning lõpuks ebaõnnestunud läbirääkimisi ei saa võtta mingi soovina sõpruseks, vaid püüdena edasi nihutada soovimatut sõda. Inglismaa toetas ikka kindlamalt kaksikliidu huve, nagu see näit. väljendus II Marokko kriisis a. 1911, mis lõppes Saksamaa diplomaatilise kaotusega. Saksa laevastikku aiva suurendati, et sundida Inglismaad otsima sõprust. Inglismaa oli küll valmis koloniaalseile loovutusile, kuid Wilhelm II ei soostunud Inglise nõudeile laevastiku piiramise suhtes. Samuti ei olnud tagajärgi Inglis-Saksa vahekorra parandamise katseil jaanuaris 1912, mil puhul Saksamaa m. s. nõudis Inglismaalt täielikku neutraliteeti sõdade puhul. Inglismaa lähenes nüüd uuesti Venemaale, kellega vahekord Persia küsimuse tõttu vahepeal oli halvenenud; jätkati koostööd ja liit muutus juba agressiivseks, ehkki peeti Saksamaaga veel mitmeid läbirääkimisi. Rahu, mis veel teatava aja kestis, oli vaid näiline, ja sõja puhkemine oli saanud aja küsimuseks.

22. märtsil 1931 — J. Jensen: „Gustav II Adolphi asutatud gümnaasium Tallinnas aa. 1631—1710“. Gustav II Adolphi kindlakujulisele soovile gümnaasiumi avamiseks Tallinnas a.-l 1626 järgnesid peagi tegelikud sammud. Rüütel- ja maiskonna ja linna vahel seoses gümnaasiumi asutamisega tekkinud tülide lahendamiseks kuninga poolt nimetatud komisjon saavutas kokkuleppe 2. II 1630; asjaosaliste õigused ja kohustised fikseeriti ja gümnaasiumi ülalpidamiseks määrati Mihkli nunnade klooster ühes mõisatega. Gümnaasiumi asutamise aktis (16. II 1631) esineb eelmainitule lisaks punkte õppejõudude palga ja korteri, ruumide kasutamise, hooldajate ülesannete j. m. kohta. Augustis 1631 kinnitas kuningas asutamiseakti mõningate täiendustega ja gümnaasium avati suvel 1631. Rektor valiti hooldajate poolt, kes omakorda sõltusid linna raest, rüütel- ja maiskonnast. Rektor oli ühtlasi teo-

loogia õpetajaks kuni XVIII sajandini, mil teoloogia sai iseseisvaks professoriks. Peale selle olid veel retoorika, poeesia ja kreeka keele professorid; õieti palju harrastati ladina keelt. Igal professoril tuli anda 10, hiljemini 12 õppetundi ja peale selle eratunde. Juba algusest peale oli gümnaasiumil konflikte raega ja kirikuga. Aastase tegevuse järel kaebas raad, et professorid ja õpilased ei suhtuvat temasse küllalt viisakalt. 10. VII 1632 tahteti gümnaasium muuta partikulaarkooliks; 16. juulil 1632 vallandatigi kõik õppejõud, kuid mõne nädala möödudes teotses gümnaasium jälle edasi. Professorid omakorda kaebasid pika tööpäeva, eraõpetajate ja pastorite vastutöötamise j. m. pärast. Nii lahkus juba aastase tegevuse järel rektor Peter Götschen. Pikem tüli oli rektor Vulpius'el m. s. professorite ja pastorite asetumisjärje asjus pidulikudel juhtudel. Alles a. 1693 otsustas Karl XI lõplikult selle küsimuse; nimelt pidid rektor ja professorid asetuma otse praostide järel. Suurem tüli raega oli ka prof. Bondel'i jt. professorite naiste riietuse ja ehete pärast, milles rektor Vulpius'el lõpuks tuli alla anda. Õpilastele korraldati gümnaasiumi sisseastumisel katseid. Erisuguste teadmistega õpilased võisid korraga mitmes klassis töötada. Üleviimised toimusid eksamitega; tavaline nähe oli õpilaste vabatahtlik samasse klassi jäämine. Õpilane võis gümnaasiumist ka enne lõpetamist lahkuda, kuid ta pidi sel puhul õpetajaid tänama ja nendega jumalaga jätma; selle vastu eksijate suhtes oldi väga karm. Tähtsate sündmuste puhul korraldati aktuseid, millest ka kõrvaline publik osa võttis. Aastast 1636 on säilinud rektor Vulpius'e kooliseadus, milles leiavad käsitlemist õpilaste ülalpidamine, koolitöö, karistused j. m. küsimused. Kooli majandusliku külje eest hoolitsesid rüütel- ja maiskond ja linn võrdselt. Õpperahaks oli vanemal õpilastel 2 riigitaalrit, nooremal — 1 rt. Rektori palgaks oli 300 rt., professoreil — 150 rt., I kolleegil — 140 rt., II kolleegil — 120 rt.; palgad tõusid hiljemini, kuid mitte küllalisel määral; peale palga oli ka veel teisiigi soodustisi. Hiljemini muutus gümnaasiumi eest hoolitsemine loiuks ja professorid esinesid alatasa kaebustega korratu palgamaksmise pärast. See küsimus püsis päevakorras veel hiljeminiigi gümnaasiumi riigile kuuludes ja riigi rahalise seisukorra halva olles. Tihtigi pidid õppejõud leppima vaid linnalt saadava palgaga ja Põhjasõja perioodil töötama peaaegu ilma palgata; nende lugematuist kaebusist sel puhul kostub otse südantlõhestav haletsemine. A. 1651 võttis riik rüütel- ja maiskonna kohustised gümnaasiumi suhtes enda kanda, a. 1653 loobusid viimased ka oma õigustest. Sellega muutus kool kuninglikuks gümnaasiumiks. Riik määras talle 1200 rt. ja nimetas kuuest hooldajast kaks, kellele instruksioonid andis kuberner. Väga tihti esines kaebusi partikulaarkooli üle, kes ei valmistavat

õpilasi küllaliselt ette. Ka era- ja nurgakoolide vastu astuti kogu Rootsi aja vältusel teravalt välja. Esimesil aastakümneil kannatas gümnaasium tunduvalt raamatukogu puudumise all; kuninglikuks gümnaasiumiks olemise ajal osufati sellele küsimusele rohkem tähelepanu. A. 1656 j. j. venelaste sõjakäigu puhul siirdus Tartu ülikooli professoreid Tallinna, kus nad oma tegevusega tekitasid gümnaasiumile konkrentsihirmu. Päevakorrale kerkis isegi gümnaasiumi sulgemise küsimus. 1657. a. katk takistas omakorda õppetööd. Raskeimaks küsimuseks oli ja jäi distsipliiniküsimus. Küll nõutati abi raelt, isegi kuningalt, suurendati karistusmäärasid jne., kuid hulgaliste korraldiste tulemused olid tegelikult väga väikesed. Ka professorite töötamise kohta anti korraldise. Nii arvati põhjuse ta puudumise korral nende palgast maha j. m. sarnast. A. 1634 oli gümnaasiumil juba oma trükikoda. A. -st 1685 pidi gümnaasium reduktsiooni tagajärjel vaid riigile kuuluma konsistooriumi järelevalve all. Hiljemini kutsuti linn gümnaasiumi asjust uuesti osa võtma; a. 1696 loobuti redutseerimisest. Põhjasõja raske aastad tabasid ka gümnaasiumi. A. 1709 muudeti m. s. rektor igal aastal valitavaks. Nii on gümnaasiumil tulnud läbi teha alalisi võitlusi, kuid ta haridus- ja kasvatustööl on ka tulemusi olnud. Ei leidu küll ainumastki näidet sellest, et gümnaasiumis oleks õppinud mõni eestlane, kuid ikkagi ei puudu gümnaasiumil teatav kaudne tähtsus ka eestlaste ajaloos.

10. mail 1931 — N. Treumuth: „Rootsi-Poola vahe-
rahu läbirääkimised Gustav Adolphi ajal“. XVII sajandi aastakümne ajaloo sisukast ajastust on käsitlusele tulevate küsimusele tähelepanu omistatud kodumaa ajaloo üldkäsitluste ja Gustav Adolphi elulookirjeldiste kõrval T. W. Greiffenhagen'i teostes Karino 1621. a. läbirääkimistest. Arhiivmaterjali selle küsimuse kohta leidub Riigi Keskarhiivis Eestimaa rootsiaegses kindralkuberneri arhiivis, Tartu ülikooli raamatukogus De la Gardie arhiivis, Tallinna linnaarhiivis, aga ka Rootsi ja Poola arhiives. On toonitatud, et vahe-
rahu saavutamine Poolaga Gustav Adolphi valitsuse alul on päästnud ta poliitilise tegevuse üldse: vahe-
rahu saavutamata oleks kuningas seisnud samade jõudude vastu, milledega oli hiljemini tegemist Karl XII-al, ja Rootsi tol ajal polnud veel säärane suurvõim nagu hiljemini. Mõlemale poolele ja samuti teistelegi Euroopa riikidele tundus kindlusetu vahe-
rahu ajastu õieti ebamugavana. Astutud sammud seisundi kindlustamiseks nurjusid nii Gustav Adolphi kui Sigismund III leppimatuse tõttu. Saavutatud vahe-
rahud polnud rahud otseses mõttes: nad ei saanudki kummaltki poolelt sanktsiooni ja kindlustasid vaid kohapealseid vahekordi. 1615. a. ei saanud Stettini rahuläbirääkimised alatagi. Samal aastal esitasid mõlemad pooled üheväärselt õigustatud kaebusi teineteise peale. Rootsi kae-

bas eriti ohtra talupoegade põgenemise üle Lõuna-Eestisse, mille õhutamiseks ei puudunud Poola poolt isegi teatav aktiivsus. Palju saadi kannatada ka venelaste poolt; nii rüüstas üks kasakate salk Liivimaa Poola osas maad kuni Laiuseni. Vahe peal kontsentreeris Rootsi oma jõude. Poola jõud olid aga killustatud neljas suunas: 1) Sigismundi pojale Moskva trooni kindlustamiseks, 2) Rootsimaa, 3) türklaste ja 4) tatarlaste vastu. Rootsiiga sooviti Poolas vaherahu pikendada. Ka Rootsil ei puudunud tahe rahuks. Et teadmata oli Poola eelseisva sõjakäigu suund — kas Moskvasse või Pihkvasse, tegi Gustav Adolf De la Gardie'le ülesandeks vaherahu tegemisega viivitada, kuni selgub Vene ja Poola küsimus, ja väed igaks juhuks Narva ümbruses valmis hoida. A. 1616 läbirääkimiste tulemuseks oli rahu neljaks aastaks, kuid seda lepet ei peetud. Juba a. 1617, pärast Stolbovo rahu, ilmnis sõjakust Rootsi poolt, m. s. ka Örebro rüüripäevadel. Samal a. järgnesid uued vaherahu-läbirääkimised. Gustav Adolf vallutas Pärnu, kuna Radzivil oli kavatsusel korraldada vastupealetung Tallinna suunas. Taani kuningas Christian IV rahu sobitus ebaõnnestus. Talv 1617/18 tõi poolakate rüüsteretke Järva- ja Läänemaale. Selgus, et Eestimaa oli täiesti kaitseta. Poola vägede tagasitõmbumise järel algasid uuesti rahuläbirääkimised 1618. a. suvel ja sügisel, kuid aasta lõppes tulemusteta. Järgmisel aastal rüüstasid kasakad Põhja-Eestis. Samal aastal õhutas Gustav Adolf rahuläbirääkimisi, püstitades olulise tingimusena vaid vanade piiride säilitamise. Vaherahu kestis aastani 1621. Rootsi sisejõud kasvas eriti Gustav Adolphi reformide, m. s. sõjaväe omade, tõttu. Asja nii olles tundub ootamatuna Gustav Adolphi suur rahusoovlikkus ja vastutulek Poolale 1621. a. rahuläbirääkimiste puhul: ta on m. s. nõus loobuma Pärnust, kui Rootsil jääks Põhja-Eesti ja Poolale Lõuna-Eesti 1600. a. piiridega. Rahuläbirääkimistel, mida peeti Karinos mais 1621, polnud tulemusi. Nüüd järgnes Gustav Adolphi sõjakäik ja Riia vallutamine. Selle järel peeti uusi rahuläbirääkimisi. A. 1625 langes ka Tartu rootslaste kätte. A. 1626 ja 1627 on mitmel Euroopa võimul (Wallenstein'il, Hispaanial) kavatsusi olnud Poola toetamiseks Rootsi vastu, millel aga tulemusi polnud. Käsitletud ajastu puhul on tavaliselt kujutatud Rootsi suurt ülekaalu; põhjalikumal süvenemisel asjasse see nii väga silma ei paista. Rootsi siseorganisatsioon oli jõuline; seevastu oli Poola, kus m. s. polnud teostunud Stephan Bathory kava Liivimaa enda jõududega maa kaitsmise asjus, nõrgemaks pooleks. Nii oli loomulikuks lahenduseks tugevama organisatsiooni, s. t. Rootsimaa, võit.

H. Kleis.

Riigi Keskarhiiv 1930./31. eelarve-aastal.

Riigi Keskarhiivi tegevus arhivaalide koondamisel, korraldamisel ja inventeerimisel, riigi- ja kohtuasutiste ning eraisikute nõuete rahuldamisel õigustekaitse, pensioneermise ja mitmesuguste muude teadete andmise alal ja uurijaile soovitud materjali kättesaadavaks tegemisel kujuneb järjekindlalt mitmekülgsemaks. Eriti on püütud süvendada korraldamistööid ja soodustada teaduslikku uurimist.

Esialgsel kui ka põhjalikumal korraldamisel oli 800 jooksva meetrit arhivaale; neist mainitagu eriti Eestimaa rootsiaegse kindralkuberneri ajalooliselt suure väärtusega arhiivi, siis Saaremaa rüütelkonna, Balti kindralkuberneri, Liivimaa kubermanguvalitsuse, Tartu ülikooli, kihelkonnakohtute ja Pärnu ning Tartu maakohtute arhiive, millest kaks viimast algavad juba XVII sajandi esimeselt poolelt. Korraldamistöös on mõne uue kavatsuse teostamiseks takisfavalt mõju avaldanud Keskarhiivi tööjõudude koondamine, mida oldi sunnitud viimase kahe aasta jooksul umbes 25% suuruses ette võtma.

Uurijate poolt on Riigi Keskarhiivi kogud 1930./31. a. kestes elavat kasutamist leidnud ja eelmiste aastatega võrreldes on see oluliselt kasvanud. Uurimas käidi aasta jooksul 4024 korda (1928./29. a. 1860 ja 1929./30. a. 2512), kusjuures nõuti arhivaale 5184 ühikut (1929./30. a. 3724). Öhtust töötamisega on kasutatud 1297 korral. Uurijate seas on mitmeid välismaalt (Soomest, Rootsist, Lätist, Saksamaalt). Kodumaa uurijaist on esikohal Eesti ajaloolased, edasi teadlasi väga mitmelt muult alalt. Keskarhiivist saadud andmeile põhinevad osaliselt või suurel määral mitmed ulatuslikud ja väärtuslikud uurimused, näit. H. Sepa „Narva piiramine ja lahing a. 1700“, H. Kruusi „Talurahva käärimine Lõuna-Eestis XIX sajandi 40-dail aastail“, J. Vasari „Die grosse livländische Güterreduktion“, A. R. Cederbergi „Heinrich Fick. Ein Beitrag zur russischen Geschichte des XVIII. Jahrhunderts“, Erich Seuberlich'i „Stammtafeln“ II köite 3. vihik, rohkesti uurimusi „Ajaloosises Ajakirjas“, „Eesti Kirjanduses“, „Õiguses“, „Eesti Arstis“, „Sõduris“, Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamatus 1929. a. kohta, artiklite seeriad nädalajakirjas „Nool“ ja mitmed kirjutised ajalehtedes. See tõendab uurijate huvi järjekindlat tõusu Keskarhiivi ainekogu vastu.

Kõige suuremat huvi on uurijaad avaldanud revisjonilehtede, kirikuraamatute, Eestimaa rüütelkonna, Liivimaa rootsiaegse kindralkuberneri ja veneaegse kubermanguvalitsuse arhiivide vastu. Eriliselt tuleks veel märkida sugukonna-uurimise elavnemist. Saksa ja eesti genealoogid pöörduvad sageli nii isiklikult kui ka kirjateel Keskarhiivi poole andmete hankimiseks oma perekonna mineviku kohta. Keskarhiivis töötavad juba pikemat aega eraviisil mõned isikud genealoogiliste küsimuste lahendamisel, olles omandanud tarviliku vilumuse nende uurimiste sooritamiseks. Et paremini soodustada eesti soost perekondade genealoogilist uurimist, mil alal meil Eestis silmapaistvamalt on teotsenud kirikuõpetaja Martin Lipp ja arhivaar Tiido Laur, oli väljaspool Keskarhiivi mõne isiku poolt kavatsatud Eesti genealoogilise ühingu asutamine ja ses suhtes päriti ka Keskarhiivi seisukohta järele.

Hiljuti ongi ellu kutsutud Eesti eugeenika ja genealoogia seltsi genealoogia toimkonna juures Eesti sugukondade uurimise büroo.

Ka ameti- ja kohtuasutiste poolt on Riigi Keskarhiivi arhiivimaterjali kasutamine olnud elav. Kasutamiseks on nõutud dokumente ja toimikuid kohtuasutiste poolt, samuti neile ja eraisikuile on rohkesti antud teateid, tunnistusi ja kinnitatud ärakirju ning väljavõtteid.

Külastanud on Keskarhiivi aasta jooksul üle 1100 isiku, mõned nende seast Ungarist, Lätist, Saksamaalt ja Soomest.

Et võimalust mööda kaasa aidata teaduslikule uurimisele, on Riigi Keskarhiivi poolt kavatsetud alustada publikatsioonide avaldamist. Töötati välja lähem kava ja asuti esimese seeria kolme numbriga käsikirja koostamisele. Valminud on kolmanda numbriga käsikiri, mis sisaldab ülevaate Poola ajaloole tähtsast ainekust Riigi Keskarhiivis ja teistest arhiivides. Raamat ilmub N. Treumuth'i ja O. Liiv'i toimetamisel käesoleva aasta juulis. Eeltööd on praegu käimas ülevaate koostamiseks Riigi Keskarhiivi tegevusest ja kogudest ning kataloogi avaldamiseks Eestimaa rootsiaegse kindralkubeneri arhiivi kohta. Viimane täiendaks ülevaadet meie ajaloo Rootsi ajastu arhiivianesest, mida seni Liivimaa rootsiaegse kindralkubeneri arhiivi suhtes võrdlemisi puudulikult annab Fr. Bienemann'i koostatud kataloog aastast 1908.

Keskarhiiv on oma tegevusest ja üldse arhiivinduslikest küsimustest aegajalt informeeritud ajakirjandust. 1930./31. a. loodi ühendus ka vastavate välismaa teaduslike ajakirjadega (Münchenis ilmuva „Archivalische Zeitschrift'iga“, Berliinis väljaantava „Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte'ga“, Poola ajakirjaga „Archeion“). Sellekohase järelepärimise peale informeeriti Ajalooliste Teaduste Rahvusvahelise Komitee arhiivide komisjoni Zürichis. Keskarhiivi ülesandeist ja tegevusest avaldati ülevaateid ja andmeid „Ajaloolises Ajakirjas“ (selle 1930. a. nr. 1/2-s ilmunud R. Övel'i ja O. Liiv'i kirjutises „Eesti riiklikust arhiivindusest“ leidub ülevaade Riigi Keskarhiivi tegevusest ta senisel kestvusel), samuti välis- ning kodumaa teatmekirjanduses. Lähemasse kontakti on astunud Poola, Austria, Cehhoslovakkia ja Taani arhiividega, ja viimasega on toimitud arhiivaalide ajulist laenumist. Normaalsem vahekord näib olevat loodud ka Lätiga. Teatavasti kestis arhiivaalide vastastikuse vahetamise küsimuses Eesti-Läti arhiivitegelaste vahel juba ligi kümmekond aastaid ajuti päris ebasõbralik vahekord. Nüüd on see loodetavasti likvideeritud 12. IX 1930 Tartus sõlmitud eelkõkuleppega, mis määrab vahekorra normaalseks ja annab juhiseid arhiivaalide vahetamise aluste kohta, pirdudes seejuures ainult Balti kindralkubeneri ja Liivimaa kubermanguvalitsuse arhiividega. Kokkuleppe sõlmimise koosolek, millest osa võtsid Läti poolt Läti Riigiarhiivi direktor J. Berzinš, Eesti poolt Arhiivinõukogu esimees dir. R. Övel, Arhiivinõukogu liige prof. J. Uluots ja Keskarhiivi juhataja k. t. O. Liiv, peaks tähistama õieti „arhiivisõja“ lõppu Eesti-Läti vahel.

Keskarhiivi korraldamistõist kui ka üldse mõningaist arhiivinduse puutuvaist küsimusist võisid asjasthuvitatud saada kujutluse Keskarhiivis korraldatud ettekande-koosolekute kaudu. Neid peeti aasta jooksul 7 ja esineti 12 referaadiga. 16. V 1930 kõnlesid N. Treumuth teemal „Talurahva olukord Vene ajal arhiivinduse ainena“ ja A. Perandi arhiivide inspekteerimisest Narvas,

Rakveres ja Virumaal. 12. IX 1930 andis Läti Riigiarhiivi direktor J. Berzins lühikese ülevaate Läti ajaloo uurimise tulemustest viimase 10 aasta jooksul. 3. X 1930 kõnelesid H. Treial Saaremaa rüütelkonna arhiivist ja M. Alev arhiivide inspekteerimisest Haapsalus. 31. X 1930 esines O. Liiv teemal „Rootsiaegsest arhiivide korraldamisest ja ajalookirjutamisest Eestis“ ja A. Soom ainel „Ülevaade Kuressaare arhiivest“. 28. XI 1930 kõnelesid A. Perandi: „Jooni Eestimaa rootsiaegse kindralkuberner arhiivist ja Rootsi valitsusvõimu korraldusest Eestis“ ja N. Treumuth: „Eestimaa rootsiaegse kindralkuberner arhiivi ajaloost ja ainekust“. 30. I 1931 kõnelesid A. Sildnik: „Tartu ülikooli arhiiv“ ja Fr. Puksov: „Tartu ülikooli raamatukogu käsikirjade kogu“. 27. II 1931 esinesid N. Treumuth: „Polonica Riigi Keskarhiivis“ ja H. Kleis: „Eesti Kultuurilooline arhiiv“. Mitmele ettekandele järgnesid läbi-rääkimised. Ajakirjandus on tähelepanelikult ettekandeid refererinud.

Keskarhiivi seesmisest tegevusest võiks mainida veel järgmist. Arhiivipraktikandid on töötanud Keskarhiivis nõuetava aja jooksul ja õiendanud katsed arhiiviteoreetilistes ainetes. 2. kuni 30. juunini 1930 korraldati Keskarhiivi ruumes arhiivaalide näitus teemal „Talurahvas Vene ajal päris- ja teoorjuses“, mis leidis võrdlemisi elavat külastamist ja hindamist. Riigi Keskarhiivi juhataja O. Liiv viibis märtsikuus 1931 komandeerimisreisil Riias, Wilnos, Warsawis, Krakowis, Wiinis, Prahas, Berliinis ja Kaunases, et tutvuda külastatud maade arhiivindusliku seadusandlusega ja Poola ning Austria arhiives leiduva Eestile tähtsa aines-tiku korraldamise seisundiga ja et ühtlasi luua lähemat kontakti Riigi Keskarhiivi ja välismaa arhiivide vahel. Reisil ilmses, et eriti palju meid huvitavaid ja läbiuurimata arhiivimaterjale asub Poola arhiives ja raamatukogudes.

1930./31. tegevusaastal on koondatud Keskarhiivi (üle-andmiste, depositsioonide, ostude ja kingituste teel) 357,62 jooksvat meetrit (1929./30. a. 314,70 j.m.) + 32 ühikut arhivaale. Suuremaid arhiive saadi: Riigiarhiivilt — Eestimaa kubermanguvalit-suse osi, Narva maksuametilt — Narva tolliameti arhiiv, Ülikooli loomaarstiteaduskonnalt — omaaegne veterinaarinstituudi arhiiv, Tartu maavalitsuselt — Liivimaa rahvakoolide direktori ja inspek-torite arhiiv, Riigikontrollilt — riigikassa ja endiste renteide tõen-dusdokumente, Teedeministeeriumilt — linna ja maa kaarte ning plaane, peale selle arhivaale Ülikoolilt, Ülikooli raamatukogult, piiri-valvelt, politseilt, kohtutelt, sõjaväeasutistelt, maksuameteilt jt. Kingitusena tuleb mainida mõningaid arhivaale Ülikooli raamatu-kogult; samal teel saadi Hageri koguduse eestseisuselt juba XVIII sajandiga algav kiriku arhiiv. Üksikuid väärtuslikke arhivaale ja arhivaalidekogusid on Riigi Keskarhiivile 1930./31. tegevusaasta jook-sul kinkinud: Riigikohtu esimees K. Parts, pr. Irene v. Stryk, hr. L. Klavan, J. Laussen Kärlast (mag. A. Soom'i kaudu), stud. jur. V. Niggol, dr. N. Gens, pr. leitnant Nordmann ja O. Liiv. Ostu-teel on omandatud Pärnust kaupmees Itter'ilt (hr. J. H. Zube kaas-abil) hävimise hädaohus olevaid endise Pärnu sõjaväekomisjoni arhivaale. Deponeerimiste teel on saadud ühendada mitmed seni eraldi asunud arhiiviosad ja avatud Tartus teaduslikule uurimisele ajalooliselt väärtuslikud arhiivid. Deposiidina on saadud arhivaale hr. L. Klavan'ilt, Tartu Jaani koguduse ülemõpetajalt 1692. a.

algav vanem kirikuraamat (sisaldab muuseas tuntud Käsü-Hansu nufulaulu), Eesti Rahva Muuseumilt Tartu tsunftide arhivaalid ja osa Tartu tsensori arhiivist (liidetud Ülikooli raamatukogult saadud kui ka varemini Keskarihiivis asunud osadega), lõpuks Eesti ev.-luteriusu kiriku konsistooriumilt vana ja ajalooliselt väga tähtis arhiiv. Pika kirjavahetuse järel on jõutud nii kaugele, et Saare maavalitsus nõus oli Keskarihiivile üle andma veel Kuressaares maavalitsuse valdamisel oleva viimase osa Saaremaa rüütelkonna arhiivist. Üleandmine teostus k. a. juuni alul, nii et lähemal ajal avaneb võimalus liita mõlemad osad, täiendada nimestikud ja avada uurijaile täielikumas ulatuses ka see väga olulisi andmeid sisaldav arhiiv.

Keskarihiivi kodukorra järgi tuleb aastas $\frac{1}{3}$ arhiivis asuvast materjalist puhastada tolmust, nii et kolme aasta jooksul peavad kõik arhivaalid kord puhastatama. Vaatamata asjaolule, et tööjõude seks tarbeks oli vähem kui möödunud aastail, suudeti norm kaugelt ületada, puhastades 4224 jooksvat meetrit. Jätkati aja ja endiste halbade hoiutingimuste tõttu enam kannatanud arhivaalide, eriti rootsiaegsete kohtudokumentide ja XVIII ning XIX sajandi väärtuslike kaartide parandamist. Parandustööd, mis nõuavad rohkesti aega, vilumust ja vastava maa-ala tundmist, viidi läbi 217 ühiku suhtes.

Keskarihiivi juures asuvat käsiraamatukogu täiendati mitmesaja köite võrra, peamiselt „Baltikaga“. Käsiraamatukogu koostub 6419 raamatust. Peale selle on Keskarihiivis siia ühes arhivaalidega ja eraldi saabunud raamatukogusid ja perioodilisi väljaandeid. Eriti huvitavad on trükitud seadustekogud ja veneaegsete asutiste jaoks üldiselt ning eriti Baltimail määratud trükitud käskluste, juhtnõõride ja Vene ajal teotsenud seltside põhikirjade kogud, mis omal alal nähtavasti täielikumaid. Seega tõuseb Keskarihiivi raamatukogu köidete arv umbes 15000-le. Neist on paljud väärtuslikud teosed mitmes eksemplaris esindatud. Hariduse- ja Sotsiaalministeeriumilt aruandeaastail saadud loaga võib neid vahetada teiste, Keskarihiivil puuduvate raamatute vastu. Seesugust vahetust on teostatud juba Eesti Rahva Muuseumiga ja Krüger'i raamatukauplusega; samuti oli vahetus teostamisel Ülikooli raamatukoguga ja major Ph. v. Krusenstiern'iga Rootsist.

Tegevusest väljaspool Keskarihiivi tuleb mainida osavõttu Arhiivinõukogu koosolekuist ja tihedat kontakti Riigi-arhiiviga Tallinnas, mis võimaldab Keskarihiivile paremini jälgida Eesti arhiivinduslikke päevaküsimusi, teostada järelevalvet tähtsusega arhivaalide hävitamise üle (peamiselt Lõuna-Eestis) ja tähtsamate arhivaalide ülevõtmist Keskarihiivile. — Peale tarvilikumate arhiivinduslike oskussõnade väljatöötamist on vastav komisjon, millest peale Keskarihiivi esindajate osa võtsid mag. H. Krüüs, dr. H. Sepp, mag. E. Tender, dr. J. Vasar ja lektor J. V. Veski, töötanud välja arhiivide nimetuslühendid, mis kavatakse järjekindlalt tarvitusele võtta. — Üheks olulisemaks ülesandeks oli Keskarihiivil kaasa aidata üldise seaduse väljatöötamiseks Eesti arhiivide kohta, milline töö praegu käsil Arhiivinõukogu poolt moodustatud erikomisjonil (prof. J. Uluots, dr. P. Johansen, mag. O. Liiv) lähemas ühenduses Arhiivinõukogu esimehe R. Övel'iga. Kavatakse seadusega pannakse loodetavasti kindlam alus meie arhiivinduse arenemisele.

Aasta kestel toimetati Keskarhiivi ametnikkude poolt riigi-, omavalitsuse- ja eraasutiste arhiivide inspekteerimist Tartus, Tapal, Haapsalus ja Läänemaal. Vabatahtlikult on Keskarhiivile praegune Narva linnaarhiivaar mag. A. Soom saatnud aruande Kuresaare arhiivide seisundist. Keskarhiivil on tulnud vastavil sooviavaldustel anda juhtnõõre mitmesuguste riigi- ja eraasutiste arhiivide korraldamiseks. 1931. a. märtsist peale võtab Riigi Keskarhiiv sellekohase seaduse alusel ametliku liikmena osa ka Eesti Rahva Muuseumi Sihtasutise nõukogu tegevusest.

O. Liiv.

Varia.

Eurasia Septentrionalis Antiqua, V, Helsingi 1930, 220 lk., VI, Helsingi 1931, 224 lk.

Oma sisukuselt tuntud ajakirja Eurasia Septentrionalis Antiqua (= ESA) viimased kaks vihku haaravad jällegi nagu harilikult omaksvõetud muinasteaduse ala kaunis laialt. Meil on siin võimalus peatuda vaid tähtsamail kirjutistel.

Olgugi et käesolevad numbrid ei sisalda otse eesti või läti muinasteadusse puutuvaid kirjutisi, omab siiski B. V. Alexandrov'i ja A. M. Tallgren'i artikkel „Funde aus der römischen Eisenzeit im Gouvernement Novgorod“ (V, lk. 100—108) meile erilist tähtsust. Selles on nimelt avaldatud rooma rauaaja kivikalme, nagu nad on sel ajal iseloomustavad Eestile, Põhja-Lätile ja osalt Soomele. Mujal neid teatavasti seni ei tuntud. Samasuguse kalme ilmsiktulek Staraja Russa maakonnas näib tõendavat seda, mida ka juba varemini teoreetiliselt oli oletatud, nimelt et praegusest Eesti-Läti idapiirist idapoolsemad alad olid tagamaiks Eestist (või kultuuriliselt ja rahvuslikult tol ajal ühtekuuluvast Põhja-Lätest) tulnud metsastajale. Kahjuks on sellest kalmeist päritolevad leiud läinud kaotsi ning on õnnestunud avaldada neist vaid mõned Helsingi Kansallismuuseumi säilivate, kunagi prof. A. Hackman'i poolt isiklikuks otstarbeks valmistatud skitside järgi. Nagu kalmetüüp ise nii osutavad ka leiud, vähemalt osalt, Baltimaade kultuuripiirkonna poole.

Edasi pakub huvi soome-ugri rahvaste muinasteaduse uurijaile prof. A. M. Tallgren'i ingliskeelne kirjutis „Biarmia“ (VI, lk. 100—120; varemini ilmunud soome keeles „Kalevalaseuran Vuosikirja“ 10. nr-is). Kõne all on Skandinaavia saagad kuskil Põhjamerel asuvaist „biarmalastest“ ja nende maale ettevõetavaist vikingiretkist. Autor teeb kindlaks, et sellel alal pole midagi ühist n. n. Permi kultuurialaga, millega neid teateid varemini on ühendatud, vaid et biarmalasteks tuleb pidada karjalasi (ja võib-olla vepsulasi), kes asudes Laadoga rannikul tarvitasid ida- ja kirdepoolseid alasid tagamaadeks, peasjalikult metsastamiseks, ning vahetasid seal jõgede suudmel kaupa Norrast tulnud vikingitega.

Kuna eelmistes kirjutistes puudutatakse Põhja-Euroopat läänest itta läbitavaid kultuuriteid, käsitleb seevastu N. Feticch kirjutises „Über die ungarländischen Beziehungen der Funde von Ksp. Perniö, Tyynele, Südwestfinnland“ (V, lk. 52—65) lõunast põhja minevaid kultuurimõjusid. Nimelt on mõni aasta tagasi leitud Soomest ja avaldatud prof. A. M. Tallgren'i poolt (Suomen Museo, XXXIII) looma- ja taimeornamendiga kaunistatud võõnaast, mille Tallgren õigusega arvab pärit olevat Ungari avaride piirkonnast, kusjuures Ungari-Soome vaheline kaubatee võis käia

Dnjepr ja Baltimaade kaudu. Fettich avaldab lisaks prof. Tallgren'i poolt toodud materjalile rea uusi kaevamisi Ungarist, kus on ilmsiks tulnud samasuguseid leide. Heade piltidega varustatud kaevamisaruanded on üksikasjalised ja täpsad ning pakuvad seega väärtuslikku materjali üldse Ungari rahvasterändamisaja uurimisele.

Suurim osa kirjutisi käsitleb aga siiski lõuna-vene kultuure ja nende ühendust läänepoolsete (Kesk-Euroopa) kultuurialadega. On ju üldiselt kõige pealt ESA teene, et suhted nende Euraasia erialade vahel, mida varemini arvati teineteisest pea täiesti eraldatud olevat, hakkavad ikka enam ja enam selguma. Täielikult nende küsimuste lahendamisele on pühendatud D. Makarenko huvitav ja asjalik kirjutis „La civilisation des Scythes et Hallstatt“ (V, lk. 22—48). See heade piltidega varustatud kirjutis käsitleb Hallstatti kultuurielementide sissetungi varasemasse sküütide kultuuri Dnjepril alal; Lõuna-Vene harude kaudu levisid nad kuni Kaukasuseni.

Eriti sellele viimasena mainitud kultuurialale on ESA V-das ja VI-das pühendatud suurt tähelepanu. Kuna A. A. Zakharov'i kirjutis „Contributions to Caucasian Archaeology“ (V, lk. 183—216 ja VI, lk. 159—170) ja A. M. Tallgren'i oma „Zu der nordkaukasischen frühen Bronzezeit“ (VI, lk. 126—145) on kõige pealt deskriptiivse iseloomuga, on seevastu Franz Hančar'i „Einige Gürtelschliessen aus dem Kaukasus“ (VI, lk. 146—158) ja A. M. Tallgren'i „Caucasian Monuments. The Kazbek Treasure“ (V, lk. 109—182) analüütilist laadi uurimused. Esimeses analüüsitakse väga üksikasjaliselt teatavat rühma eelkristuse rauaajast pärit olevaid loomakujudega kaunistatud vöönaaste ning tehakse kindlaks huvitavad ühendused sküüti loomastiliga. Prof. Tallgren haarab küsimusi laiemalt, käsitledes ülalmainitud kirjutises suurt, osalt umbes samast ajast (1000—600 vahel e. Kr.) pärit olevat sakraalse iseloomuga leidu, mis sisaldab hõbe- ja pronksanumaid, inim- ja loomakujusid, sõlgi jne. Erilist rõhku on pandud inimkujude analüüsile, milles autor näeb viljakuse jumala idole, ühendades neid Väike-Aasia hettiitide kultuuriga ja leides neile paralleelid koguni läänes, Hallstatti kultuurides. Analüüsides ka teisi aardeleiu esemeid, annab autor lõpuks tema uurimustele iseloomustava laia sünteetilise ülevaate kogu n. n. Kobani kultuuri tekkimisest, tuletades selle varest, Põhja-Kaukasuse steppidel valitsenud pronksiaja kultuurist (Maikop) ja selgitades kultuuriühendusi Väike-Aasia, Kreeta-Mükeene ja kaugemate läänepoolsete kultuuridega ning selle elementide edasikestmist sküütide kultuuris.

Lõpuks võib mainida ESA V ja VI kirjutiste hulgast veel mõned, mis kannavad puht materjali avaldamise iseloomu: D. D. Bukinič'i „Neues über Anau und Namasga-Tepe“ (V, lk. 9—21); A. Kuznecova „Altertümer aus dem Tal der mittleren Inja“ (V, lk. 74—93; rahvaste rändamisaja kalmeid Tomski maakonnas). VI köites leiame veel „Miscellanea archaeologica“ ja uemat arkeoloogilist kirjandust käsitlevaid arvustisi ja ülevaateid. Eriti väärtuslikuks osutub A. M. Tallgren'i koostatud bibliograafia Venemaal aastal 1927—29 ilmunud arkeoloogilise kirjanduse kohta (VI, lk. 181—209); see on ESA I-ses ilmunud bibliograafia jätk.

Kuna varemias ESA numbreis etnograafiline ainek mängis suhteliselt kõrvalisemat osa, sisaldab viimane, VI, köide terve rea kirjutisi sellelt alalt (dr. I. Manniselt, A. O. Väisäselt, S. P. Tolstov'ilt ja A. Hämäläiselt). Lõpuks pakuvad ESA V ja VI ka veel kaunis palju antropoloogilist materjali: mitmele ülalloendatud kaevamisaruandele on eriaartiklitena juurde lisatud eriteadlaste poolt koostatud vastavil kaevamistel ilmsikstulnud antropoloogilise materjali kirjeldisi.

M. S.

Tallinna pärgamentne rendiseraamat (Das Revaler Pergament Rentenbuch) 1382—1518, toimetanud A. Plaesterer, Tallinn 1930, XXIV + 482 lk.

Käesolev Tallinna linnaarhiivi väljaannete sarja 5. numbrina ilmunud üllitis pakub rikkalikku ainet keskaegse Tallinna siseolude uurijale õieti mitmel alal. Sissekannete enamikku moodustavaist kinnikute pantimisest näeme raha kasvavat tähendust linna majandusel. Pantimiste kuhjumised üksikuile aastaille näitavad perioode, mil nõue vaba raha järele oli eriti suur. Toimetaja eritleb 3 sellist perioodi ja seletab neid mitmesuguste majanduslike, poliitiliste ja religioossete nähete ja liikumisiga. Teised — surve- ja sunniilmeliste õigustehingute (Bosaten — hüvede arrestid) sissekanded näitavad kriisiperioode, mis oleval tingitud häireist linna kaubanduses, eriti selle soikumisest Novgorodiga. Varakult „Denkelbuch“ ilme omandanud rendiseraamatusse kanti mitmesuguseid väljastisi ja ürikuid, mille säilitamine tulevikus nõudluste ja õiguste alusena oli kodanikele tähtis. Toimetaja on võinud eritleda sissekannete hulgas 20 sellist liiki. Ühes eelnevaga pakuvad need rohkelt lisaandmeid majandus- ja õigusajaloolisele uurimisele, annavad aga ka huvitavaid topograafilisi teateid linna tänavate, platside, elamute jne. kohta. Rohkelt leidub sissekandeis kultuuriloolisi pisiasju linnakodaniku igapäevase elu kohta. Mõndagi uut pakuvad sissekanded rahvuslike vahetõrgete kohta vanas Tallinnas, samuti huviküllane peaks see üllitis olema genealoogele.

Eessõnas toimetaja kirjeldab manuskripti, märkides sissekannete liigid, käekirjade arvu ja võimaluse korral ka kirjutajad, ja püüab näidata ka sissekannete algupärandite olemasolu Tallinna linnaarhiivis. Mis puutub edit-siooni, siis on toimetaja nähtavasti, niipalju kui seda võib öelda üllitist manuskriptiga kõrvutatamata, jagu saanud raskusist, mida valmistab selliste mitmete käega kirjutatud manuskriptide avaldamine. Siiski esineb edit-sioonis mõningaid ebajärjekindlusi. Toimetaja pole järjekindel enda poolt välja arvestatud daatumi märkimisel teksti veerule. Alul märgitakse esiteks aasta, siis kuupäev, vahel jälle ümberpöörduvalt, lõpuks valitsevalt esiteks kuupäev, siis aasta. Kindlasti oleks algtekstile lähem ümberpöörduvalt märkimisviis, s. t. ennem aasta ja siis kuupäev. Samuti pole täiesti eeskujuline toimetaja enda märkuste asetamine teksti. Üldiselt tarvitab toimetaja oma märkuste eristamiseks tekstist kursiivi; paiguti on need märkused asetatud sulgudesse, teisel jälle mitte. Ka näikse mõnel korral kursiivi asemele olevat pääsnud teksti sõrendatud kiri, millega toimetaja tähendab tekstis esinevaid isikuid. Üllitises leidub ka trükivigu, kuid vigade loend puudub. Kui need aga on manuskripti vead, siis oleks toimetaja pidanud nad märkusis ära tähendama.

E. B.

Tallinna linna poeglaste humanitaargümnaasiumi kolmesaja-aasta juubeli puhuks ilmus tänavu juunis sama kooli ülesandel J. Jensen'i poolt koostatud ajalooline ülevaade kooli asutamispäevist nüüdseni, „Tallinna linna poeglaste humanitaargümnaasium 1631—1931“, 104 lk. Sisuka teose on käsikirjas läbi vaadanud vastav komisjon, koosseisus prof. P. Treiberg, mag. O. Liiv ja insp. R. Kleis. Peale trükitud kirjanduse on autor suure hoolega püüdnud kasutada kõike teadaolevat arhiivmaterjali nii kooli enda arhiivist kui Tallinna linnaarhiivist ja Rõigi Keskarhiivist. Sissejuhatusel kodumaa haridusoludest kuni gümnaasiumini ja lühikesele

ülevaatele asutamise eeltoost järgneb kronoloogiline kooli eriperioodide kirjeldis, kusjuures eriti vanemas osas on rõhku pandud koolielu sisekorraldise kujutamisele, ainelise külje valgustamisele ja trükikoja ning raamatukogu kohta andmete esitamisele. Kooli uuemas ajaloos paeluvad meie tähelepanu venestamisaja ja revolutsioonijärgse kooli eestistamise ajastu kirjeldised. Autor on oma esikteose kirjutanud suure tõsidusega ja ainekogu tundmisega, avastades kooliajaloole mitmeid huvitavaid lisateateid. Trükivigade kõrval, mis tulevad kanda korrektuuritingimuste arvele, on töösse ka mõningaid konarlusi sisse jäänud. Näit. lk. 25 mainitakse asehäalduri asemel „kuberneri asemikku“, lk. 29, peatükis „Gümnaasiumi aineline külg“, räägitakse ka aktuste pidamisest erilistel tähtpäevadel jne. Suuremat võõrastust äratav aga autorist ja redaktsioonitoimkonnast mööda minnes tehtud korrektuur, mis säärase omapärasuste, nagu Uusi-Kaupunki (!), kõrval on kustutanud kõik allikatsiteeringud ja märkused. See samm teose väljaandja poolt oleks pidanud kooli varasemast ajaloost küllalise hoiatuse leidma, et mitte lisandada Bieck'i poolt Thor Helle piiblitõlkele tehtud negatiivsele korrektuurimoodusele uut samalaadilist rakendusjuhtu. Allikatsiteeringute ärajätuga on teose kasustamine edaspidistel uurimistel väga raskendatud, liiatigi et ta sisaldab mitmeid omapäraseid seisukohti ja vaateid (näit. Tallinna gümnaasiumi osa rõhutamisest eesti haridusloos Tartu rootsiaegse ülikooli omast isegi suuremana jne.). Võib-olla oleks olnud soovitatav lugejaid lähemalt tutvustada ka säilinud õpilaste nimistutega (milliseid mainitakse näit. lk. 21) ja kooli hilisemat arengut kõrvutada samalaadiliste õppeasutuste omaga nii Tallinnas kui kogu Eestis. Samuti oleks sissejuhatus haridusoludest võinud olla pikem (ei oleks olnud paha mainida üldist püüdu kasustada kloostriruumi koolidena; näit. soovis Karl IX juba 1601. a. Tartus Katariina kloostriruumes, kus varemini asus jesuiitide kolleegium, ülikooli avada), sest see oleks Tallinna gümnaasiumi asutamislõale andnud sügavama tagapõhja. Kuid ka praeguse dispoitsiooniga võib üldiselt leppida.

N. T.

*

Alfons Dopsch, *Naturalwirtschaft und Geldwirtschaft in der Weltgeschichte*, Wiin 1930, 294 lk.

Tuntud keskaja uurija, Wiini professor A. Dopsch on oma üleilmlisel ajalooteadlaste kongressil Oslos 1928 peetud ja suurt tähelepanu äratanud kõne (vt. „Ajalooline Ajakiri“ 1928, lk. 236—237) tunduvalt laiendatud ja täiendatud kujul eriraamatuna välja andnud. Selles esitab ta rikkalikke andmeid eri rahvaste ja maade ajaloo oma väite tõestamiseks, et naturaalmajandus ja rahamajandus ei ole ajaloolises arengus teineteisele kronoloogiliselt järgnenud, vaid ikka ja alati kõrvuti eksisteerinud, kusjuures mõlema majandussüsteemi vaherkord on eri aegadel omanud kõige mitmekesisemat ja erilaadilisemat iseloomu. Polemiseerides evolutsioonilissotsioloogilise ajalookäsituse esindajate K. Bücher'i, K. Lamprecht'i ja eriti Max Weber'iga püüab Dopsch selles töös m. s. näidata, et rahamajandus ei ole eri aegadel märgitsenud mingi kõrgema kultuuri avaldist kui naturaalmajandus, vaid et sisemise transmissiooni põhimõttele vastavalt naturaalmajandus võib osutada teatavalt tingimusi isegi otstarbekohasemaks ja paremaks majandamisviisiks, mis kaugeltki ei märgitse mingit kultuurilist regressi. Lõpuks jõuab Dopsch otsusele, et parem oleks üldse hoiduda segadusi ja arusaamatusi tekitavate väljendiste „naturaalmajandus“ ja „rahamajandus“ tarvitamisest.

P. T.

*

Pärnu linnaarhiiv.

26. augustil 1524 põles Pärnu raekoda maha ja ühes temaga põlesid ära kõik vanad linnaraamatud. Ainult üks raamat, mis meile on säilitanud teate sellest sündmusest ja mida nüüd nimetatakse „Denkelbuch'iks“, polnud tol hetkel raekojas, samuti linna privileegid mitte. Nii on Pärnu keskaegne arhiiv varakult hukkunud ja samuti pole arhiivist, mis tekkis kunil Vene vallutuseni a. 1575, peaaegu midagi säilinud. Ka orduaegsed linnaprivileegid, peale ühe, mis on antud ordumeister Frydach'i poolt 29. VI 1492, on kaotsi läinud. Kõige tähtsam sellest materjalist, mis on säilinud ajast enne 1575. a., on mõlemad linnaraamatud: juba mainitud „Denkelbuch“ ja n. n. „Erbebuch“ aastast 1543; sellele lisandub veel Vana-Pärnu päruseraamat, mis arhiivi sattus 1587. a. Alles Poola aja algusest peale alates Sapolje rahust muutub arhiiv sisukamaks. Algab raeprotokollide ridamik 1583. a. veebruari, märtsi ja aprillikuuga, teatava lünga järel järgnevad aastad 1587 (mai) — 1602 (august), 1616—55, 1667—70, 1675—86, 1689—99, 1702—03; 1706. aastast peale on nad täielikult säilinud. Lahtised toimikud muutuvad XVII sajandi teisest poolest alates arvukamaiks ja umbes 1730. aastast peale on vist küll kõik olulisem rae ja tema allasutiste kirjalikust läbikäimisest säilinud. Ainult foogtikohtu arhiivis leiduvad suured lüngad.

Mõningad marginaalid näitavad, et terve rida vanemate aegade linna-sekretäre oli omandanud teatavad teadmised vanade protokollide ja linnaraamatute sisu kohta, nagu see osutus tarvilikuks asjaajamiseks korduvate privileegide-kinnituste tõttu. Arhiivi üldine seisund tõendab, et teda XVIII sajandil on korraldatud teatava hoolega ja et XIX sajandil temas vähemalt aeg-ajalt on korda loodud.

Ka vanemas ajaloolises kirjanduses leiame mõningaid jälgi arhiivi kasutamise kohta. Mainigem esijoones eeskujulist, kuigi lühikest ülevaadet bürgermeister Fr. Th. Zange († 1767) sulest Müller'i töös „Sammlung Russischer Geschichte“, IX, lk. 398—452. Brotze on Pärnu arhiivis töötanud; mõningaid vastavaid märkmeid leiame ka Hupeli ja teiste autorite töis. A. 1817 teatab foogtikohtusekretär C. H. Peterssen ajalehes „Pernausche wöchentliche Nachrichten“ (nr. 13, 16. juunist), et ta olevat koostanud Pärnu linna ajaloo ja kavatsevat selle avaldada: „arhiivimaterjal XVI sajandi algusest peale on olnud minu peamiseks juhiks“. Kahjuks pole see töö kunagi ilmunud. Hiljemini on mõeldud sajandil arhiivi vaevalt mõni tõeliselt asjatundja isik kasustanud ja oma linna ajaloo tundmine oli niivõrra kadunud, et mitmel korral esineb teade, nagu oleks Pärnu rajatud alles 1599. a. selle järel, kui Vana-Pärnu ära hävitati!

Kui Carl Russwurm umb. a. 1870 Pärnus viibis, näidati temale arhiivis üht musta raamatut ja seletati, et sellest ei olevat võimalik ühtki rida aru saada. A. 1880 andis aga Russwurm Pärnu rae toetusel selle „musta raamatu“ omas töös „Nachrichten über Alt Pernau“ välja: see osutus Vana-Pärnu päruseraamatuks. See on esimene tõsine teaduslik töö, mis toeb peamiselt Pärnu arhiivimaterjalil.

Varsti algasid arhiivile halvad ajad. Seni oli ta raekojas asunud. Uute haldusasutiste ellukutsumine edasipüsiva magistraadi kõrval põhjustas suure ruumipuuduse, mille tagajärjel arhiiv pööninguile ja mujale paigutati. Alles selle järel, kui 1892. a. ehitati uus vangla, seati järgmisel aastal senine linnavangla, mis koostus keskajast saadik linnavanglana kasutatud „punasest tornist“ ja ühest juurdeehitisest, arhiivi jaoks korda ja hangiti selle lähedal arhivaarile korter. Arhivaariks sai erustatud gümnaasiumi-direktor

Th. Czernay, kes jäi sellesse ametisse oma surmani 20. XII 1907. Kuid väike ehitis ei suutnud mahutada kõiki akte ja seetõttu viidi vähem tähtsad arhiiviosad ajutiseks mujale. Et arhiivihoonet ka tule hädaoht ähvardas, otsustas linnavalitsus a. 1906, mil pidi ehitatama uus võimla, hankida arhiivile uued ruumid. Nimelt ehitati üks endine kindluse püssirohukelder vastavalt ümber ja ehitati selle naabruses arhiivari jaoks maja. 1907. a. sügisel viidi arhiiv uutesse, täiesti tulekindlaidse ruumidesse üle, mis olid väga otsustabekohaselt sisse seatud, kuid siiski ei rahuldanud kõiki nõudeid niiskuse ärahoidmise suhtes. Seni vanas arhiivihoones hoitud materjalile lisandusid nüüd seni mitmes kohas laialipillatud vanemad arhivaalid ja linnavalitsuse pööningult toodi siia üle terved mäed pabereid ja raamatuid, mis moodustasid korraldamata ja segipaisatud virnad. Lõpuks sai linn siis ka uue kohtukorralduse sisseandmisel a. 1889 ringkonnakohtule väljaantud ja hiljemini Moskvasse üleiviidud arhivaalid tagasi (vt. A. Feuereisen, Über das baltische Archivwesen, Arbeiten des Ersten Baltischen Historikertages zu Riga 1908, lk. 268 j.). Käsku nende arhivaalide väljaandmise kohta ei täidetud Pärnus siiski väga täpsalt, mille tõttu ainult vähe tagasi saadi, kuna osa sellest materjalist — kui palju, ei ole praegu võimalik kindlaks teha — Moskvas kaotsi läks. Mõned Moskvast tulnud kastid sisaldasid toimikute asemel — tubakat!

Czernay surma järel oli arhiivi juhatamine kõrvalametina linnavalitsuse ametnikkude käes kuni 1912. aastani, mil arhivaariks, igatahes ka ainult kõrvalametina, määrati cand. hist. W. Stillmark. Tema on teostanud arhiivis praegu maksva korra¹⁾ ja lahtised toimikud, mis enamikus osutusid garnisoni toidustusarveiks, korda seadnud. Kahjuks jäi Stillmark sellesse ametisse ainult 1915. a. suveni. Sellest ajast peale puudub arhiivil ajaloolise koolitusega ametnik ja 1918. a. alates on arhiivi valitsemine linnasekretäri ülesandeks.

Möödunud sajandi viimasest aastakümnest peale on Pärnu linnaarhiivi teaduslik kasutamine teinud tähelepanuvaid edusamme, peamiselt Pärnu muinsusuurijate seltsi istungiteateis avaldatud tööde kaudu, millede hulgast siin ainult esile tõstaksime reformatsiooni ajastust põlvnevatel bürgermeister Johann van Synthem'i ülestähendiste väljaandmise R. Hausmann'i poolt (Sitzber. Pernau, IV, lk. 139—176). Vähemalt on kõige vanemad arhiiviosad teataval määral läbi uuritud ja ülevaade olemasolevate materjalide kohta võimalik. Stillmark'i kavatsus tähtsamad ürikud ja vanimad linnaraamatud teatava sarjana üllitada ei ole seni teostunud. Need arhiiviosad, mis seni on ainult esialgselt korraldatud ja läbi vaadatud, sisaldavad harilikku haldamistoimikute kõrval kindlasti veel palju tähelepanu väärivat materjali, mis ootab alles avastajat ja läbitöötajat.

H. Laakmann.

¹⁾ Selle korra kohta on ta aru andnud Sitzber. Pernau, VII, 1914, lk. 272—278; arhiivi sisaldavuse kohta vt. A. Feuereisen, Über Arbeiten und Materialien zur Geschichte Pernaus, Sitzber. GEG, 1902, lk. 57—68, E. Seuberlich, Streifzüge durch die Archive der kleinen livländischen Städte, Sitzber. Riga, 1911, lk. 359 j.

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi väljaanne

„AJALOOLINE AJAKIRI“

jätkab käesoleval aastal senisel kujul oma ilmumist. Ta seab enda ülesandeks tõlgendada meil ajaloolisi harrastusi, äratada huvi ajaloo, eeskätt meie rahva ajaloo vastu võimalikult laiemas ringkonnis väljaspool uurijate ja ajaloo õppijate kitsaid rühmi. Vastavate artiklite, ülevaadete ja arvustiste kaudu jälgib „Ajalooline Ajakiri“ nii kodumaa kui ka üldise ajaloo uurimise edusamme meil ja mujal.

Seni on „Ajaloolises Ajakirjas“ kirjutisi avaldanud: prof. W. Anderson, prof. J. Bergman (Rootsi), E. Blumfeldt, prof. A. R. Cederberg (Soome), O. Freymuth, O. Greiffenhagen, prof. P. Haliste (Bauman), T. Holm (Rootsi), dr. P. Johansen, R. Kenkmann, E. Kerem, H. Kleis (Ottenson), R. Kleis, A. Koort, dr. Arvi Korhonen (Soome), H. Kruus, A. Kruusberg, prof. J. Köpp, H. Laakmann, E. Laid, L. Leesment, F. Leinbock, M. Lepik, O. Liiv, L. Metslang, prof. H. Moora, H. Mühlberg, Fr. Nineve †, A. Oinas, prof. H. Oldekop †, prof. A. Pridik, prof. K. Ramul, G. Rauch, M. Schmiehelm, dr. H. Sepp, prof. O. Sild, A. Soom, prof. W. Süss, prof. A. M. Tallgren (Soome), prof. P. Treiber, N. Treumuth, prof. J. Uluots, dr. J. Vasar, K. Vilhelmson, dr. E. Virányi (Ungari), dr. Fr. Westling † (Rootsi), prof. A. H. Wirkkunen † (Soome) ja R. Övel. Peale eelnimetatute on veel lahkesti kaastööd lubanud: G. Vihgrabs (Läti), prof. V. Voionmaa (Soome) j. t.

„Ajalooline Ajakiri“ ilmub 4 numbrit aastas. **Tellimishind:** 2 kr. 40 s. aastas. Üksik number 70 senti. Kuulutuste lehekülj — 10 krooni, 1/2 lehekülj — 5 krooni jne.

Talitus asub: Tartu, K.-Ü. „Loodus“, Vana tän. 1. Tellimisi võtavad vastu kõik E. V. postiasutised.

Järgmine number ilmub oktoobrikuus. 1922. aastakäigust on veel saada üksikuid numbreid — à 30 senti. Järgmisi aastakäike on veel saada: 1923. aastakäik — à 1 kr. 60 senti, 1924., 1925. ja 1926. aastakäik — à 2 krooni, 1927., 1928., 1929. ja 1930. aastakäik — à 2 kr. 40 senti.